

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Фарғона давлат университети
Тарих факультети

Тарих йўналиши 08.436-гуруҳ битирувчиси

Тожиев Алишер Акрамовичнинг

“Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи
манбашунослиги” мавзусидаги

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Илмий раҳбар - тарих кафедраси
катта ўқитувчиси С. В. Йўлдошев

ФАРҒОНА - 2012

Мундарижа

Кириш.....	3-14
I Боб Ўрта Осиёнинг қадимги тарихи ҳақида илк ёзма манбалар.....	15-63
1.1. Ўрта Осиёнинг қадимги тарихини Хитой манбаларида ёритилиши....	15-36
1.2. Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси ҳақида юнон-рим муаллифлари	37-63
II Боб Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари этник тарихининг маҳаллий ва аҳмоний подшолари ёзма манбаларида акс этиши.....	64-87
2.1. Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси этник таркибини маҳаллий ёзма манбаларда акс этиши.....	64-76
2.2. Аҳмоний подшоларининг ёзма манбаларида қадимги Ўрта Осиё халқлари.....	77-87
Хулоса.....	88-90
Фойдаланилган адабиёт ва манбалар.....	91-93

Кириш

Тадқиқот мавзусининг долзарблиги: Ўзбекистон мустақилликка эришгандан буён миллий ўзликни тиклаш, ўзбек халқининг тарихий ўтмиши ҳақидаги ҳақиқатни қарор топтириш, тарихий, миллий қадриятлар ва бойликларни унинг ҳақиқий эгасига қайтариш йўлида том маъноси билан оламшумул ишлар амалга оширилди. Ўтган даврни унинг моҳияти ва мазмунидан келиб чиқиб, ҳеч иккиланмасдан буюк ўзгаришлар даври деб аташ мумкин Ўзбекистоннинг мўтабар замини жаҳон манавияти ривожига улкан ҳисса қўшган улуғ ва буюк алломаларни тарбиялаб вояга етказган муқаддас диёрдир. «...Республикаимиз Президенти И.Каримов таъкидлаганидек, “Фарзандларимиз, келажак авлодлар биздан шу ўлкани, шу муқаддас заминни яна ҳам бой, кучли ва қудратли ҳолатда қабул қилиб олишлари учун биз буюк аجدодларимизга нисбатан қандай миннатдорчилик туйғуларини ҳис этаётган бўлсак, ўғил-қизларимиз, келажак авлодлар ҳам бизга нисбатан шундай миннатдорчилик туйғуларини ҳис этишлари учун, лозим бўлган ҳамма ишни қилиш бизнинг фуқаролик бурчимиздир...”¹

Буюк аждодларимизнинг беқиёс маънавий мероси, минг йиллик тарихимиз ва маданиятимизга асосланган маънавий ҳаётимизни тиклай бошладик. Динимиз ва тилимизга қайтдик, миллий урф-одатларимиз ва анъаналаримиз, хуллас, инсон маънавиятига дахлдор барча бойликларимиз қайтадан қад ростлаяпти. Одамларда ўзликни англаш, миллий ғурур, орият, ўтмишдан фахрланиш, порлоқ келажакни барпо этишни ўз қўлимизга олганимиздан ғурурланиш каби туйғулар камол топаяпти, уларнинг бугунги ва эртанги кунга ишончи ортиб борапти. Мамлакатимиз истиқлолга эришгач, ўз тарихимизни ҳаққоний ўрганишга, ўтмишдаги аждодларимиз қолдирган бой тарихий, маданий-маънавий бойликлардан баҳраманд бўлишга кенг йўл

¹ Каримов И.А. Туркистон умумий уйимиз. - Тошкент, 1995. 20-6.

очилди. Юртимизнинг ҳар бир фуқароси қалбида ўтмиши буюк халқнинг келажаги буюк бўлмоғи зарур деган туйғу барқарор бўлиб, тарихий меросимизга, бебаҳо қадриятларимизга ҳурмат ва эҳтиром ҳислари жўш урмоқда. Юртимизнинг миллий истиқлолига эришиш шарофати билан ўзбек халқининг этник тарихини чуқур ўрганиш ва уни ҳаққоний, ростгўйлик асосида ёритиш ҳамда миллий қадриятларимизни тиклаш вақти келди.

Давлат Мустақиллиги қўлга киритилгандан кейинги ўтган ўн саккиз йил мобайнида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов раҳбарлигида олиб борилган ички ва ташқи сиёсат бугунги кунга келиб тўғри, халқчил сиёсат эканлиги кенг жамоатчилик томонидан эътироф этилмоқда. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш жоизки, мамлакатда олиб борилаётган миллий-этник сиёсат ҳам Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилаётган юздан ортиқ миллат ва элат вакиллариининг манфаатларига тўла мос келади. Ҳолбуки, ҳозирда олиб борилаётган ушбу миллий-этник сиёсат Республика ҳудудида яшаётган барча миллат ва элатларнинг қадриятлари, тили, маданияти, диний эътиқоди, урф-одат ва анъаналарини ҳурмат қилиш, авайлаш ва ривожлантириш мақсадларига йўғрилганлиги билан аҳамиятлидир².

Мазкур илмий ва айни вақтда амалий аҳамиятга эга бўлган масалаларни ўрганишда этнологларнинг тадқиқотлари алоҳида аҳамият касб этади. Зеро, турли этнослар ўртасидаги ўзаро этногенетик, этномаданий, ҳўжалик савдо ва этнолингвистик алоқаларни ўрганиш ва ёритиш этнологлар олдида турган муҳим вазифалардан бири бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

Мавзунинг ўрганилиш даражаси. Халқларнинг келиб чиқиш масаласини ўрганишда, тадқиқотчи, биринчи навбатда, ўрганаётган халқ ҳозирда яшаб турган ҳудудлар билан азалдан боғлиқми ёки йўқ, иккинчидан,

² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Тошкент, 1997. 88-б.

ушбу халқнинг қадимий аجدодлари тўғрисидаги қадимги битиглар, ёзма манбаларда қандай маълумотлар мавжудлиги каби саволларга аниқлик киритиб олмағи керак. Чунки бу саволлар ҳар бир халқнинг этногенетик тарихини ташкил этади. Этногенетик жараёнлар эса жуда узоқ давом этадиган ижтимоий ҳодисадир. Муаммога ушбу илмий ишланма нуқтаи назаридан ёндашилса, ўзбек халқининг шаклланиш жараёни жуда узоқ давом этган ижтимоий ҳодиса бўлиб, ўзбеклар халқ бўлиб шакллангунига қадар қатор тарихий ва этномаданий жараёнларни босиб ўтганлиги аён бўлади.

Қадимги ёзма манбалар таҳлилига кўра, неолит (янги тош) ва бронза даврларида Ўзбекистон ҳудудининг тубжой аҳолиси эроний тиллар оиласининг шарқий лаҳжаларида сўзлашувчи суғдийлар, хоразмийлар, бохтарийлар, сак қабилалари бўлганлиги фанда эътироф этилган. Мустақил Ўзбекистон аҳолисининг тили ўзбек тили эса туркий тиллар оиласига киради. Демак, ўзбеклар икки хил тилда сўзлашувчи (шарқий эроний ва туркий) қабила ва элатларнинг қоришуvidан таркиб топган этносдир³.

Ҳар бир ишни боши ва якуни бўлганидек, этногенетик жараёнларнинг ҳам боши ва якуни бўлади. У ҳолда, ўзбек этногенези қачон бошланди, қачондан бошлаб бу замин аҳолиси туркийда сўзлаша бошлади, яъни асосий қисм аҳоли қачон туркийлашди, деган саволга жавоб бериш лозим.

Дастлаб ўзбек этногенезининг илк нуқтаси турк хоқонлигидан бошланди, деган тезис пайдо бўлди (академик А.Ю.Якубовский). Кейинроқ, туркий этник гуруҳлар бу заминга анча аввалроқ, антик даврда кириб келган, шунинг учун ўзбек этноге-незини антик даврдан бошлаш керак, деган тезис пайдо бўлди (академик С.П.Толстов). Қадимги ёзма ва моддий маданият манбаларини қиёсий ўрганиш натижасида ўзбек этногенезининг бошланғич нуқтаси сўнгги бронза даврига бориб тақалишини асослайди⁴. Демак,

³ Аскарлов А. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. "Ўзбекистон тарихи" жур, Т; 2002. N4, Б.57.

⁴ Исхаков М. География распространения древнетюркских письменных памятников и вопросы этногенеза тюркских народов. Жур. «Тюркология» №1, 2003. Туркистон. С.12.

бугунги кунда олиб борилган илмий тадқиқотларга кўра, ўзбек халқи этногенезининг бошланғич нуқтаси сўнгги бронза даври деб эътироф этилган экан, унинг узил-кесил шаклланиши милодий XI-XII асрларда юз берди.

Ҳар бир халқнинг тарихи унинг этногенези ва этник тарихи билан узвий боғлиқдир. Этногенез ва этник тарих эса тарих фанининг бош масаласидир. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи Ўзбекистон халқлари тарихининг таркибий қисмини ташкил этади. У тарихий ёзма манбалар, этнография, археология, антропология, лингвистика, топонимика, эпиграфика, нумизматика каби фанлар билан ўзаро алоқада ва узвий боғлиқ бўлиб, уларсиз ўзбек халқи этногенези ва этник тарихини мукаммал илмий ўрганиб бўлмайди. Айниқса ушбу муаммонинг этногенез қисмини ўрганишда улардан олинган маълумотлар масала ечимига кўп ойдinликлар киритади.

Дастлаб, собиқ совет ҳокимияти таркибида миллий республикаларни ташкил этиш жараёни кетаётган кезларда, ўзбек халқининг келиб чиқиши масаласи фақат турк этноси билан боғлиқ ҳолда ўрганилиб, фанда "пантуркизм" атамаси пайдо бўлди. Бу таълимот заминида "Ўрта Осиё аҳолиси азалдан турклар бўлиб, буюк Турон, сўнг Туркистон бўлиб кетган", деган ғоя ётарди. Улар ўзбек халқининг турк илдизини туркий бўлмаган этнослар билан аралаштириш натижасида ташкил топганлигини инобатга олмайдилар. Улар орасида шундайлар ҳам борки (ҳозир ҳам учраб туради), улар ўзбек халқининг келиб чиқишини Нух пайғамбарнинг ўғли Ёфасдан, Ёфаснинг ўғли Тур ёки Туркдан бошлайдилар. Натижада, унинг акс садоси сифатида "паниронизм" таълимоти пайдо бўлди. Бунга кўра, "бу заминнинг тубжой аҳолиси эроний тилли халқ бўлиб, бу юртга турклар кейинчалик келган", деган ғайриилмий концепция пайдо бўлди. Ўша кезларда, бу мураккаб масала ечимига ислом ақидапарастлари ҳам аралашиб, "миллий этнослар йўқ, фақат ислом миллати бор, халқларни тилига қараб эмас, балки

диниға қараб миллатини белгиламоқ керак", деган диний концепция пайдо бўлди. Бу қараш фанда "панисломизм" номини олди. Бундай ноилмий концепцияларнинг пайдо бўлиши ўз даврида шу муаммо йўналишига боғлиқ фанлар ривожланиш даражасининг заифлигидан далолат берарди.

Дарҳақиқат, Ўрта Осиё халқлари этногенези ва этник тарих масалаларига дахлдор этнология, археология, этнография, антропология, топонимика, тарихий лингвистика каби фан тармоқлари ўша кезларда ҳали ривожланмаган эди. Бинобарин, Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши борасидаги талқинлар фақат тарихий ва афсонавий ривоятлар асосида яратилган сўнгги ўрта асрлар даври қўлёзма манбаларига асосланган.

Ушбу мураккаб муаммонинг ечимига алоқадор фан тармоқлари ривожланиб, уни комплекс ўрганишга ўтилгач, Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши масаласида бирдан-бир тўғри бўлган миллий автохтонизм назарияси ишлаб чиқилди. Бунга кўра, ҳар бир халқнинг келиб чиқишини ўрганишда унинг этник таркибини аниқлаш зарурлиги, шундагина, у ёки бу халқ, унинг этногенези ва этник тарихи, маданий мероси, сарҳадлари, давлатчилик тарихи ҳақида тўғри хулосага келиш мумкин бўлади. Чунки этногенез ва этник тарих масаласи ўта мураккаб муаммо бўлиб, у изланувчидан зўр масъулиятни, тарихий изчилик ва обективлик тамойилларига амал қилишни, муаммо илмий ечими йўлида миллий эхтиросларга берилмасликни қатъий талаб қилади.

Маълумки, этнология фанидаги этнос назариясига оид илмий ишланмага кўра, ҳар бир халқнинг келиб чиқиш тарихи уч босқичдан иборат. Биринчи босқич - этногенетик жараён тарихи, иккинчи босқич - этнос, яъни элат, халқ тарихи, учинчи босқич - миллат тарихидан иборат. Халқ тарихининг этногенез қисми унинг элат, халқ бўлиб шаклланишига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Халқнинг ибтидоси қабиладан боғланади. Этногенез якунида элатга хос барча этник аломатлар мужассамлашган бўлади. Этник аломатларни эса ҳудудий бирлик, иқтисодий-хўжалик

бирлиги, этномаданий бирлик, антропологик тип бирлиги, этник ном, ўзликни англаш, тил бирлиги ва ниҳоят, сиёсий уюшма бирлиги ташкил этади. Ўрта Осиё саклари ("Авесто"да турлар, уларнинг аслзодалари - орийлар) ўз навбатида буюк турк чўлининг марказий ва шарқий Қозоғистон, Тоғли Олтой, Ўрал, Енисей ва Ўрхон дарёлари ҳавзаларигача кириб борганлар ва у жойларнинг ҳукмрон туркий тил муҳити таъсирида туркийлашганлар. Демак, қадимги сак-скиф қабилаларига хос икки тиллилик жуда кенг турк-суғдий этномайдонда юз берган иқтисодий ва сиёсий ҳамда маданий жараёнлар маҳсули эканлиги ҳақиқатга яқиндир. Демак, Ўзбекистон деб аталмиш она заминимиз асосий халқининг ҳар икки этник қатлами ҳам турксуғдий этномайдонда жуда қадим-қадим замонлардан бирга яшаб, таркиб топган тубжой — автохтон аҳоли ҳисобланади.

Собиқ совет даври тарихий лингвистика тадқиқотлари ва унинг таъсирида бўлган тарих фанида Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари тили масаласида, уларни эроний тилли халқ сифатида талқин қилинди.

Чунки "Авесто" ва Веда каби энг қадимги ёзма манбалар тили Оврупа халқларининг қадимий тиллари билан қариндош эканлиги аён бўлгач, бу минтақа-нинг туб аҳолисини барчаси мазкур ёзма манбалар тилидан келиб чиққан ҳолда эронзабон деб қабул қилиниб, бу заминда қадим замонлардан улар билан бирга қон-қардош, қўшни ва қуда-анда бўлиб яшаб келган туркчиликка ҳеч қандай ўрин қолдирилмади. Афсуски, ҳозиргача мураккаб тарихий жараёнларнинг бундай сиёсий жиҳатлари таҳлил қилинмай, минтақанинг тубжой аҳолиси фақат эроний тилли халқлар бўлган деб, улар билан бирга ягона ҳудудий кенгликда туркий қавмлар ҳам яшаганлиги ҳисобга олинмай, қадимги Турондаги туркий этносни инкор этиш даражасигача олиб келинди. Бундай қарашни собиқ совет даври тарих фанининг дарғалари Ю.Брегел, С.П.Толстов, ака-ука Дьяконовлар, В.А.Лившиц, турколог С.Г.Кляшторний, Б.А.Литвинский, Ю.Я.Ставиский, Б.Г.Гофуров, В.М.Массон, Е.Е.Кузмина ва бошқалар фанга олиб кирдилар.

Бу қараш бутун бир авлод илмий жамоатчилиги онгига сингдиридди. Археология ва палеоантропология материаллари таҳлили ҳам шу қарашга бўйсундирилди. Бундай қарашнинг фанда ҳукмрон бўлишида Ўрта Осиёдан топилган ёзма ёдгорликлар тили асос бўлди. Яқингача Ўрта Осиёдан топилган қадимги ёзувлар фақат хоразмий, бохтарий, суғдий тилларида битилган, демак тубжой аҳоли эроний тилли бўлган, деб таҳкидлаб келинди. Ҳатто туркий ёзма ёдгорликлар ҳам ўз номи билан аталмай, "номаълум ёзув" деб эълон қилинди.

Этногенез муаммосини фақат ёзма ёдгорликлар тили билан ечиш илмий чалкашларга олиб келиши ҳисобга олинмади. Масалан, эроний тилли аҳамонийлар давлат маҳкамачилигида оромий тили ҳукмрон бўлгани ҳолда, жонли халқ тили Эронда қадимги форсийда эди. Ҳатто подшолик сулолалари кетма-кет туркий халқлардан чиққан вақтларда ҳам расмий ҳужжатлар тили форсийда давом этган. Турк хоқонлигининг илк даврида суғд ёзуви ва тили расмий ҳужжатларда ишлатилгани маълум. Чунки суғд тили илк ўрта асрларда жуда кенг географик доирада Буюк ипак йўли билан боғлиқ ҳолда, жаҳон савдо тили даражасига кўтарилган эди. Мовароуннаҳрда араб халифалиги истилосидан кейин расмий маҳкамачилик, илмий, ижодий тил арабча, ҳаётда эса эроний ва туркий эди. Демак, ёзма ёдгорликлар тили этногенез муаммосини ҳал этишда асосий омил бўла олмайди, аксинча кўп ҳолларда чалкашликларга олиб келиши мумкин.

Бироқ бундан ёзма ёдгорликлар тилининг этногенез муаммоси ечимида ўрни йўқ, деган маъно чиқмайди. Қадимги сиёсий уюшмалар ва давлатлардаги расмий ва маҳкамалар тили ҳеч қачон шу уюшмалар ҳудудида яшаган ҳар хил этник қатламлар тилини, уларнинг этник таркибини тўлиқ акс эттира олмайди. Ўрта Осиёдаги икки тилли халқларнинг аралашиб яшаши, улар орасидаги бир-бирларига яқинлашиш ва интеграция жараёнлари турли этник қатламлар яратган муштарак маданият, фан ва маънавият ҳамда сиёсий ҳокимият охир-оқибатда, ўзбек ва тожик

қардош халқла-рининг деярли бир вақтда шаклланишига олиб келган.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари. Ҳар бир халқнинг этногенези ва этник тарихи унинг умум тарихининг ажралмас таркибий қисмидир. Шунингдек, ўзбек этногенези ва этник тарихи ҳам Ўзбекистон халқлари тарихининг таркибий қисмини ташкил этади.

Тарих, аввало халқ тарихи бирламчи манбаларга асосланади. Халқ тарихининг манбалари моддий маданият-археология ёдгорликлари, этнография, тилшунослик, антропология, нумизматика, топонимика, тарихий география ва ёзма манбалар бўлиб, улардан олинган илмий маълумотлар асосида халқ тарихи яратилади. Этногенез ва этник тарихни, яъни муайян халқнинг келиб чиқишини ўрганмай туриб, унинг тарихини мукаммал яратиш мумкин эмас. Бунда этногенез муаммосини фақат ёзма манбалар асосида ўрганиш ҳам етарли эмас. Чунки ёзма манбалар, халқ тарихининг этногенез босқичини объектив илмий ўрганишда ҳар доим ҳам тўғри хулосалар чиқаришга имкон беравермайди. Мақсадимиз имкон қадар тўғри илмий хулосалар чиқаришга қаратилди.

БМИнинг илмий ва амалий аҳамияти. Ўлкамиз халқлари этнографиясига оид асарлар ҳам кўплаб битилган, лекин улар ичида энг муҳими С.П.Толстовнинг умумий муҳаррирлигида чоп этилган, икки жилдлик “Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари” китоби бўлиб, уни мукаммал ўрганиб чиқилди. Унда Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг этник тарихи, хўжалиги ва машғулотлари, моддий ҳамда маънавий маданиятига оид қадим замонлардан - XX асрнинг. 60-йилларигача тўпланган асосий маълумотлар ўз аксини топган. “Жаҳон халқлари” сериясида нашр қилинган ушбу фундаментал асар кириш, 20 та бобдан иборат бўлиб, унинг яратилишида О.А.Сухарева, В.Х.Кармишева, Т.А.Жданко, Е.В.Андрианов, Н.А.Кисляков, Г.П.Снесарев, К.Д.Шониёзов, И.М.Жабборов ва бошқа этнограф олимлар фаол иштирок этганлар. Нашр этилганига 30-йилга яқин вақт ўтишига қарамасдан “Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари” асари этнографияни

ўрганишда бебаҳо манбадир. IX-XII асрларда араб тилида ижод қилган шарқ авторларидан Ибн Хурдодбек, Ал-Балхий, Ал-Истахрий, Ибн Хавкал, Маҳсуди, Ёкут сингари географ ва сайёҳлар файласуф Фаробий, машҳур энциклопедист олим Беруний (унинг “Ҳиндистон” асари) атоқли этнограф, жумладан Ўрта Осиёда яшаган аҳолига оид ноёб этнографик маълумотлар келтирилган. Ўрта Осиё халқларининг этногенези ва этник тарихини тадқиқ қилишда М. Қошғарийнинг “Девону лугатит турк” (Туркий сўзлар девони) асари; М. Наршахийнинг “Бухоро тарихи”⁵, Рашидаддиннинг “Йилномалар тўплами”, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг 2-жилдлик “Абдулланомаси”, З. М. Бобурнинг “Бобурнома” каби ва бошқа манбалари муҳим аҳамият касб этади⁶. Этнографиянинг ушбу соҳасини ёритишда шунингдек: К. Шониёзовнинг “Ўзбек-қарлуқлар”, “Ўзбек халқининг этник тарихи”, Е. Х. Кармышевнинг “Тожикистон ва Ўзбекистоннинг жанубий районлари этник тарихидан лавҳалар”, И. М. Жабборовнинг “Ўзбек халқи этнографияси”, С. П. Поляковнинг “Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари тарихий этнографияси” каби илмий асарлари ҳам хизмат қилиши муқаррар. Ўрта Осиё халқларининг анъанавий ҳўжалиги, деҳқончилик ҳамда чорвачилик, хунармандчилик ва боғдорчиликнинг пайдо бўлиши, шаклланиши кўп минг йиллик тарихга эга.

Мазкур мавзу ёзишдан аввал мавжуд махсус адабиётлар билан танишиб чиқилди. Улар жумласига В. В. Бартольднинг “Туркистонни суғорилиш тарихи”, Г. Е. Марковнинг “Осиё кўчманчилари” ва “Ҳўжалик ва моддий маданият тарихи”, Муҳаммаджоновнинг “Бухоро воҳасининг суғорилиши тарихи” ва

⁵ Народы Средней Азии и Казахстана//Под ред. С. П. Толстова. Изд. АН СССР., т.1-2. М.: 1962-63, Наршахи М. Бухоро тарихи. Тошкент, 1959, Қошғарий М. Девону лугатит турк. Тошкент, 1962;-63, Рашидаддин. Сборник летописей. М., 1960, Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулланомаси. 1-2 жилд. Тошкент, 1960.

⁶ Шаниязов К.Ш. Узбеки-карлуки, Ташкент: Фан, 1964, его же. К этнической истории узбекского народа. Ташкент: Фан, 1974. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М. Наука, 1976. Жабборов И.М. Ўзбек халқи этнографияси. Тошкент: Фан. 1964. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. М., МГУ, 1980. Бартольд В.З. К истории орошения Туркестана. Соч. т.3. М., 1965. Марков Г.Е. Кочевники Азии. М., 1976; Его же: История хозяйства и материальной культуры. М. 1979; Гулямов Я.Г. "История орошений Хорезма с древнейших времен до наших дней.. Ташкент: АН УзССР, 1957. Муҳаммаджонов А. История орошения Бухарского оазиса. Ташкент; Фан 1973. Занятие и быт народов Средней Азии, М. :Наука, 1971.

бошқа бир қанча асарларни кўрсатишимиз мумкин⁷.

Ўлкамиз халқлари этнографиясида кам ўрганилган соҳалардан бири уларнинг ёзма маданиятидир. Халқларимиз қадим пайтлардан ўзига хос юксак

Таниқли авестошунос олим М.Исҳоқов таъбир билан айтганда, "бу ўлкада (қадимги Туронда) аҳамонийларнинг сиёсий ҳукмронлиги ўрнатилиб, унинг таркибига кирган эроний ва туркий халқларнинг барига буюк Эрон давлати фуқароси сифатида қараш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Халқларнинг ўз тилларидан қатъий назар, умум эроний тил қонуний тил қилиб қўйилди. Натижада, давлат маҳкамачилиги доирасида Туроннинг туркий тил мавқеи сунъий равишда бекор қилинди"⁸. Шу шароитда Аҳамонийлар давлатининг таъсиридан ташқарида қолган туркий халқлар дунёсида давлатчиликнинг янги тўлқини вужудга келди, яъни хуннлар империяси пайдо бўлди. Бу давлат ички сиёсатида туркчилик руҳида иш тутиб, ташқи сиёсатини биринчи навбатда Турон ва турк дунёсини бирлаштиришга қаратди. Чунки бу ўлкаларда тил, аҳолининг турмуш тарзи бир-бирларига яқин бўлган ҳамда сиёсий жиҳатдан Эрон анъанавий давлатчилигидан ажралиб чиқиш кайфиятидаги туркий халқлар яшар эди. Кейинчалик, Турк хоқонлиги ва Қорахонийлар давлати ҳам айнан шунга таяниб иш кўрган.

XX асрнинг 30-йилларида - Ўрта Осиёда ҳали археологик изланишлар изга тушиб, кишилиқ жамияти тарихини даврлаштиришда археологик манбалардан фойдаланиш амалиёти шаклланмаган пайтда В.В.Бартольд ёзма манбалар асосида Ўрта Осиё халқлари тарихининг даврлаштириш тизимини ишлаб чиққан. Бунга кўра, Ўрта Осиё халқлари тарихи «Мусулмончиликкача бўлган давр», «Мўғулларгача бўлган давр», «Мўғуллар даври» ва «Темурийлар даври» номлари билан даврлаштирилди⁹. Бироқ, 30-йилларнинг

⁸ Исхаков М. География распространения древнетюркских письменных памятников и вопросы этногенеза тюркских народов. Жур. «Тюркология» №1, 2003. Туркистон. С.14.

⁹ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л. 1927, стр.3;

ўрталарига келиб, В.В.Бартольднинг Ўрта Осиё халқлари тарихи ҳақидаги концепциясида ҳақиқий тарихий жараёнлар ўз аксини топа олмаганлиги маълум бўлиб қолди. Масалан, В.В.Бартольднинг "Аҳамонийлар ва Искандар Зулқарнайн давридаги ижтимоий тузум нафақат милодий VII-VIII асрларда, балки араблар истилосидан кейинги бир неча асрлар давомида ҳам шундайлигича сақланиб қолаверган"¹⁰, деган ғояси тарих ҳақиқатига зид эди.

1936 йили Ленинградда (ҳозирги Санкт-Петербургда) собиқ СССР ФАсининг моддий маданият тарихи институтида Ўрта Осиё халқлари тарихи ва археологиясига бағишланган махсус йиғилиш бўлиб ўтган.

Йиғилишда олимлар Ўрта Осиёнинг арабларгача бўлган давр тарихини ёритишда ёзма манбаларнинг ўзи кифоя қилмаслигини, бинобарин минтақада археологик тадқиқотлар кўламини кенгайтириш кераклигини алоҳида таъкидладилар². Йиғилишда В.В.Бартольднинг Ўрта Осиёда мусулмончиликка қадар давр тарихи ҳақидаги концепцияси атрофида кўп баҳслар бўлди.

Ёзув намуналари Ўрта Осиёда қачон пайдо бўлган, умуман инсоният қачон ёзувни кашф этиб, цивилизациялар тарихини бошлаб берди. Уларнинг маълумотларга кўра, аҳамоний подшоларининг битиклари қадимги форс тилида ёзилган турли ижтимоий, сиёсий ва диний масалаларга доир подшо буйруқларидан ва нутқларидан иборат.

Ўрта Осиё халқлари Юнон-Эрон урушларининг иштирокчиси сифатида юнон муаллифларини қизиқтирди ва асарларида улар ҳақида қимматли маълумотлар берадилар. Масалан, Ҳеродот "Тарих" китобида Бақтрия, Бақтра ва бохтарийларни 13 марта, суғдларни 2 марта, хоразмликларни 3 марта, сакларни 11 марта, массагетларни 19 марта тилга олиб, уларнинг моддий маданияти, урф-одатлари, дини ва тарихи ҳақида ҳикоя қилган¹¹.

Тадқиқотчилар қадимги хоразм тили "Авесто" тилига яқин, деган

¹⁰ Ўша муаллиф, «Сочинения», том 2, часть 1, стр. 171.

¹¹ Сағдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Тошкент-1996, 34 б.

хулосага келади. Шу фикрдаги олимлар (В.В.Струве, И.М.Дьяконов, В.Г.Луконин, М.Мэри Бойс, С.П.Толстов, М.Исҳоков ва бошқалар) "Авесто"нинг энг кўҳна қисмлари, яъни "Гота" гимнлари Хоразмда яратилган, дейдилар. Эҳтимол, Гота гимнлари Хороевада (Хорасмияда) яратилиб, хорасмийлар уни ўзлари билан (мил.авв. VI асрнинг охири чорагида) Амударё қуйи ҳавзаларига олиб келган, дейиш тўғрироқдир. Бу вариантда ҳам "Авесто"нинг "Гота"лари хоразмликлар жамоасида яратилганлиги тасдиқланади.Шунингдек қадимги тарихимизга оид ёзма манбааларни ўрганиш тадқиқодимизнинг илмий янгилиги ва аҳамиятидир.

Тадқиқотнинг тузилиши. БМИ Кириш,иккита асосий боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I Боб Ўрта Осиёнинг қадимги тарихи ҳақида илк ёзма манбалар.

1.1. Ўрта Осиёнинг қадимги тарихининг Хитой манбаларида

ёритилиши.

Жаҳон халқлари тарихидан маълумки, Ўрта Осиё жуда қадим-қадим замонлардан Шарқнинг Ғарбга томон дарвозаси, иқтисодий ва маданий алоқалар узатувчи узели ролини ўйнаб келган. Шарқ халқлари Ғарбга томон турли мақсад сари интилишларида ҳеч қачон Ўрта Осиё ҳудудларини четлаб ўтмаганлар. Қадимда ва ўрта асрларда Евразия даштлари аҳолиси, айниқса Олтой, Жанубий Сибир, Шимолий Хитой ҳудудлари нафақат иқтисодий, балки этномаданий жиҳатдан ҳам Ўрта Осиё билан ўзаро узвий алоқада бўлган. Бу ҳақда археологик манбалар кўп фактологик материаллар беради. Археолог А.В. Виноградов бу алоқа натижаларини неолит ва энеолит даври Ўралорти, шимолий ва шарқий Қозоқистон ёдгорликлари билан қадимги Хоразмнинг калтаминор маданияти материаллари мисолида яхши кузатади. Бронза даврига келганда, айниқса йилқичилик ривожланиб, от ва туядан тез юрувчи транспорт ҳайвони сифатида фойдаланиш кашф этилгач, жанубий Сибир ва Ўрта Осиё қабилалари ўртасидаги алоқалар жонланиб кетди.

Милoddан аввалги II – минг йилликнинг ўрталарига келганда Марказий Осиёнинг чўл ва дашт минтақаларида, айниқса унинг Жанубий Сибир, Тоғли Олтой, жанубий – шарқий Ўрол орти районларида, Қозоқистон даштларида чорвадор қабилалар ҳаётида туб социал-иқтисодий ва этномаданий ўзгаришлар юз бердики, дашт аҳолиси орасида мулкий табақаланиш жадал кечди, дашт аҳолисининг асосий бойлиги ҳисобланган чорвага бўлган мулкчилик ўша даврнинг ҳарбий аслзодалари – сардорлар: қабила ва уруғ бошлиқлари кўлида тўплана бошланди, ўша давр жамиятининг аристократия табақаси, озод ва эркин мулк эгалари пайдо бўлди. Ем-хашак заҳиралари етарли бўлган минтақаларда чорва молларини тез кўпайиши бу табиий ҳол.

Буни яхши тушунган мулк эгаларининг эътибори ўша давр тақозасига кўра, отлик ҳарбий кўриқчилар, жангавор суворийлар отрядини ташкил этишга қаратилди. Эндиликда чорвадор аслзодаларнинг иқтисодий юксалишидаги асосий омил чорва молларини мунтазам ем-хашак захиралари билан таъминлаб бориш бўлиб қолди. Дашт аҳолисининг ҳали давлат тузилмалари шаклланмаган, қабилавий тартиб-қоидалари ҳукм сурган жамиятида янги яйловларни ўзлаштириш учун ўзаро курашлар муқаррар эди. Ўша давр талабига кўра, чорвадорлар жамоаларида жангавор суворийлар, яъни эркин, озод ҳарбийлар табақаси пайдо бўлди. Улар қадимги Эрон ва Турон халқларининг муқаддас китоби Авестода турлар деб аталган мулкдор чорвадорлар, яъни орийлар эди. Орийлар бронза ва илк темир даври ижтимоий табақаси, шаклланиб бораётган дастлабки синфий жамиятнинг мулкдорлар синфи.

Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, милoddан аввалги II-минг йилликнинг ўрталаридан бошлаб, Ўрта Осиёнинг шимолий – шарқидан Сирдарёнинг қуйи ҳавзаларига Марказий Осиёнинг дашт аҳолиси жадал кириб кела бошлайди. Дастлаб улар Амударёнинг қуйи ҳавзаларига жойлашадилар (тозабоғёб маданияти), Уларнинг бир қисми Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси, яъни Жанубий Қозоқистон ва Тошкент воҳасига кириб келадилар, Еттисув орқали қадимги Фарғонага (қайроққум маданияти), ундан Қайроққум орқали Уструшона ва Суғдиёна ҳудудларига кириб борадилар. Ҳозирги кунда уларнинг моддий маданият излари бутун Ўрта Осиё ҳудудлари бўйлаб кенг тарқалган. Уларнинг излари хатто Ўрта Осиёнинг қадимги деҳқончилик минтақаларида, айнан Мурғоб воҳаси ёдгорликларида ҳам учрайди. Бронза давридан бошланган бу миграция жараёнлари моддий маданият ва қадимги ёзма манбалар таҳлилига кўра, мунтазам равишда то сўнгги ўрта асрларгача давом этган.

Таъкидлаш жоизки, Ўрта Осиё туб жойли аҳолисининг айнан икки қутб билан, яъни шимолий – шарқ ва жанубий минтақалар билан анъанавий

узвий боғликлигининг заминиди муҳим бир омил ётади. Бу ҳам бўлса, улар ўртасида қадим-қадим замонлардан давом этиб келган этник алоқалар эди. Биз юқорида такрор-такрор таъкидлаганимиздек, ўзбек халқи этник асосини эронзабон ва туркийгўй компонентлар ташкил этган экан, тарихий жараёни шундай кечиши табиий ҳол эди.

Дарҳақиқат, Марказий Осиёнинг қадимги аҳолиси Хитой ёзма манбаларига кўра туркийгўй бўлган. Бу ҳақда кейинроқ алоҳида тўхтаб ўтамиз. Ўрта Осиёнинг жанубий чегараларида эса қадимдан эроний тилли аҳолилар яшаб келган. Бу икки тилли аҳолининг учрашув нуқтаси, чегара ҳудудлари қадимда Сирдарёнинг куйи ҳавзалари бўлса, илк ўрта асрлардан бошлаб бу чегара Амударёнинг ўрта ҳавзаларига кўчди. Бу тарихий жараёнда туркий кабилаларнинг фаоллиги, уларнинг мунтазам равишда давом этган миграцияси бош ролни ўйнаган. Айнан шу даврдан бошлаб, жанубий Турон ҳудудлари аҳолисининг этник таркибига кўра, аксарият кўпчиллиги туркий халқлардан ташкил топганлиги учун Туркистонга айланди.

Туркистон тарихининг қадимги давлари, унинг халқи ва ҳўжалиги, турмуш тарзи ва урф-одатлари ҳақида, айниқса Қанғ давлати ва қадимги Фарғона-Даван ҳақида ҳамда Дахя тўғрисида Хитой ёзма манбаларида бизгача қизиқарли маълумотлар етиб келган. Бу маълумотлар қадимги Хитой тарихчилари Си Ма Цяннинг (милоддан аввалги II-I асрлар) “Тарихий хотиралар” ва Бан Гунинг (милоддан аввалги I аср) “Биринчи Хан династиясининг тарихи” асарлари орқали етиб келган. Биринчи асар (“Ши Жи”) милоддан аввалги 138-90 йилларда бўлиб ўтган воқеаларни ўз ичига олган бўлса, иккинчи асар (“Ханшу”) милоддан аввалги 138-23 йилларда бўлиб ўтган воқеаларни қамраб олган. Унинг муаллифи ўз асарини ёзишда “Ши Жи” да баён этилган маълумотлардан тўлиқ фойдаланиб, уни янги воқеалар баёни билан бойитган.

Ушбу манбалар маълумотига кўра, Хан сулоласи даврида Хитой империяси билан Хунлар ўртасида муносабатлар ёмонлашиб, Хан ҳукмдори

Уди (милоддан аввалги 140-87 йиллар) хунларга қарши ҳарбий иттифоқчи қидириб, бир замонлари Орол бўйларида Шарқий Туркистон томон бориб қолган, аммо, у ерларнинг эгалари хунлар билан келиша олмай, улар билан яйлов талашиб, бир неча бор ўзаро тўқнашувлардан сўнг, Ғарбга чекинишга мажбур бўлган Юечжи (массагетлар қабила иттифоқи) қабилалари орқасидан милоддан аввалги 138 йилда ҳарбий зобит, айғоқчи Чжан Цянни юбаради. Чжан Цяннинг ўз императорига ёзган ҳисоботномасига қараганда, у Шарқий Туркистонда хунлар томонидан қўлга олиниб, 10 йил асирликдан сўнг қочишга улгуриб, ўз саёхатини давом эттиради. У Қашғар орқали Қадимги Фарғона (аслида Дайюан, рус адабиётида Даван бўлиб кетган) давлатига келади. Довонликлар уни яхши кутиб олишиб, Хитойдек буюк давлат билан савдо-сотиқ қилиш, ўзаро муносабатларни ривожлантиришга, дўстлик алоқаларини ўрнатишга тайёр эканликларини баён қилишиб, улардан шимолда кудратли Кангуй давлати борлиги ва улар билан тинч-тотув яшаётганликларини билдирадилар. Агар лозим бўлса элчи жанобларини Кангуй чегарасигача кузатиб қўйишларини билдирадилар. Довонликларнинг илиқ муомилаю-илтифотларидан мамнун бўлган зобит Чжан Цян довонлик ҳамроҳ кузатувида Кангуйга жўнайди. Аммо, Кангуй ҳукмдори билан тил топаолмай, Юечжиларни қидириб, саёхатини давом эттиради.

Милоддан аввалги 126 йилгача Юечжи қабилалари Бактрия (Хитой манбаларида “Дахя”)га бориб жойлашиб олган эдилар. Юечжиларнинг Гуйшуан қабиласи етакчилигидаги ҳукмдори билан учрашувда: “биз поёни йўқ жангу-жадаллардан чарчадик, энди унумдор ерларга бой мамлакатда тинч-тотув яшамоқчимиз” деб, ундан рад жавобини олади. Ниҳоят, Чжан Цян ўз мақсадига эриша олмай, Бадахшон ва Помир орқали ўз юртига қайтиб кетади. У Шарқий Туркистонда хунлар томонидан яна қўлга олиниб, бир йил асирликда бўлиб, сўнг Хитойга етиб боради.

Шундан сўнг 11 йил ўтди. Чжан Цян милоддан аввалги 114 йилда император топшириги билан Ўрта Осиёга иккинчи марта саёхатга рухсат

олади. Энди у 300 кишидан иборат карвонга бош бўлиб, йўлга чиқади. Карвонда бир неча минг пулга тенг олтин ва кумуш, қимматбаҳо шойи-атласлар Ўрта Осиё подшоликларига савға-салом учун олиб олади. Сафар қатнашчиларининг озиқ-овқатлари учун ўн мингдан ортиқ сигир ва қўйлар карвон билан жўнатилади. Сафардагиларнинг ҳар бирига иккитадан от берилади. Чжан Цяннинг ўзи Усун, Кангуй ва Дайюанга йўл олган карвонга бош бўлади. У Ҳиндистон ва Араб мамлакатларигача борадиган карвонлар ажратиб, уларни ҳам кўп моллар билан таъминлаб, махсус элчиларни юбаради¹² Улар Иссиқ қўл орқали усунларга бориб, у ердан ғарбий мамлакатларга махсус топшириқлар билан ўз айғоқчиларини карвонларга қўшиб юбаради. Унинг айғоқчилари Парфиягача кириб борадилар ва турли маълумотлар олиб келадилар. Чжан Цяннинг ёзишича, ўша кезларда Кангуй давлатининг жанубий чегара районлари Бактрияни эгаллаган Юечжилар таъсирида, унинг шимолий-шарқий чегара районлари эса хунлар таъсирига тушиб қолган эди. Зобит берган маълумотлардан келиб чиқадиган хулоса шуки, милoddан аввалги II – асрнинг охирларида Кангуй давлатида иқтисодий ва ҳарбий танглик юз беради. Чунки, Хитой билан хунлар ўртасида бошланган жангларга Кангуй ҳам (хунлар томонида) тортилган бўлиб, бу урушда хунлар енгилади, аммо Кангуй, ҳар қалай, ўз мустақиллигини сақлаб қолган эди.

Милoddан аввалги I – асрдан бошлаб Кангуй яна ўзини ўнглаб олади. Мана шу воқеалар таъсири бўлса керак, Хитой элчиси Чжан Цян император саройига юбарган ҳисобатида Кангуй ҳақида шундай ёзади: “Кангуй мағрур ва кўрс. У бизнинг элчиларимиз олдида таъзим қилишни ўзига эп кўрмади ва бутун фел-атвори билан ҳоким номидан унинг олдига юбарилган бизни амалдорларимизни кўпгина давлат элчиларидан, хатто усун элчиларидан ҳам куйига ўтказди”. Чжан Цян маълумотларига асосланиб, Си Ма Цян ўзининг “Тарихий хотиралар” асарида қанғилиларнинг турмуш тарзи ҳақида фикр

¹² Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли. Ханнома. Ўримчи-1994, 452 бет.

юритиб, “улар урф – одатлари бўйича юечжиларга ўхшаб кетади”, деб ёзади.

Хуллос, хитойликлар айғокчи дипломат, собиқ ҳарбий зобит Чжан Цяннинг ҳар икки саёхати давомида император саройига юбарган ҳисобатидан сўнг, Ўрта Осиё, айниқса қадимги Фарғона ва Қанғ давлати, бу давлатлар аҳолисининг урф-одатлари, турмуш тарзи, ҳўжалиги ва ҳаёти ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўладилар.

Қанғ давлати. Хитой манбаларида Қанғ давлати Кангуй ёки Канцуй деб аталган. Хитой тарихчиси Си Ма Цян ўз хотираларида кангуйларнинг жойлашиши, ҳарбий кучи, урф-одати, уларга кўшни халқлар ҳақида қисқача маълумот беради. Кангуйлар ҳақида батафсил маълумот Бан Гу асарида ва бошқа Хитой муаллифларининг асарларида берилган.

Кангуйларнинг ҳўжалиги, маданияти ва турмуш тарзи ҳақида археолог олимларнинг қовунчи маданиятига оид ёдгорликларда олиб борган илмий тадқиқот ишлари таҳсинга сазовар. Қангуй давлати ва унинг ташкил топган ҳудуди масаласида яқингача С.П.Толстов фикрига суянган ҳолда Ўзбекистон тарихида нотўғри тасаввурлар ҳукмрон бўлиб келди. Аммо, кейинги йилларда Тошкент воҳаси ва Жанубий Қозоқистонда олиб борилган кенг кўламли археологик қозишмалар Кангуй давлатининг жойлашган ҳудуди ҳақида тарихий ҳақиқатни юзага чиқарди. Бу масалада Я.Ғ Ғуломов, С. Г. Кляшторний, Ю.Ф.Буряков, К.Ш.Шониёзов, М.И.Филанович ва бошқалар катта иш қилдилар.

Авестода Канха, Птолемейда “кандар” (қанғар), “Шохнома”да турлар деб номланган қабила аслида саклар эди. Турон подшоларининг бош шаҳри Қанғдиз – ҳозирги Тошкент вилоятининг Оққўрғон туманида жойлашган Қанға шаҳар харобаси эканлиги аниқланди. Хитой манбаларига кўра, қанғарларда давлат бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Искандар ҳарбий юришларидан кейин Ўрта Осиёнинг қадимги эрксевар кўчманчи қабилалари жанубда Юнон-Бақтрия давлати ташкил топгач, дарҳол шимолда кўчманчи қабилалар ва ўтроқ аҳоли маҳаллий ҳокимликлари иттифоқи асосида ўз

давлатини тузадилар. Бу давлат ярим ўтрок, ярим кўчманчи қабилалар конфедерацияси сифатида ташкил топган Қанғ давлати эди. Мунтазам ҳарбий кучга эга бўлган бу давлат Ўрта Осиё жанубида таркиб топган юнонлар ҳукмронлигига қарши қаратилган эди.

Шуниси алоҳида тахсинга сазоварки, бу давлат аҳолиси икки тилда (суғдий ва туркий) сўзлашувчи қабила ва элатлардан ташкил топган бўлиб, бу заминда яшовчи қадимги эроний тилларда сўзлашувчи туб жойли халқларнинг Жанубий Сибир, Олтой, жанубий-шарқий Ўралорти, Шарқий Туркистон ва Еттисув вилоятларида яшавчи туркий қабилалар билан алоқалари, яқинлашиш жараёнлари жадаллашади. Натижада, милoddан аввалги III – асрдан бошлаб Сирдарёнинг ўрта оқими районларида туркий тилда сўзлашувчи янги этнос вужудга кела бошлайди. Милодий эранинг бошларига келганда бу янги этнос сон жихатидан кўпайиб, Ўрта Осиёнинг икки азим дарёлари оралиғида ва уларнинг теvarак-атроф районларида ўз устунлигини таъминлайди ва улар алоҳида қанғар элати бўлиб шаклланади. Ана шу элат бирлиги асосида таркиб топган сиёсий уюшма, яъни ўзбек давлатчилиқ тизимининг бошланғич куртаги мана шу Қанғ давлати эди.

Қадимги манбаларда Қанғ давлатининг қандай идора қилинганлиги, давлат тузилиши қандай бўлганлиги тўғрисида маълумотлар етиб келмаган. Аммо, тўнғич Хан сулоласи тарихида (милoddан аввалги II-I асрларда) Кангуй подшоси ўз оқсоқоллари билан маслаҳатлашиб иш тутиши ҳақида эслаб ўтилади. Осиёча ишлаб чиқариш принциплари асосида ташкил топган Қанғ давлатида оқсоқоллар кенгаши катта рол ўйнаган. Бу кенгашда қабила бошлиқлари, ҳарбий саркардалар фаол қатнашиб, муҳим давлат аҳамиятига молик масалалар ҳал этилган. Подшо ҳокимияти маслаҳат мажлиси (анчумана) билан ҳамнафасликда иш юритган. Бундай бошқарув услуби тарихда ҳарбий демократия принциплари асосида ташкил топган давлат тизими деб ном олган.

Қанғ давлатига қарашли ерлар бир неча вилоятлардан ташкил топган

эди. Улар агар чорвадор қабилаларга тегишли минтақалар бўлса, уларни бошқариш жабғу (ябғу)ларга топширилган. Қанғ ҳоконлари мамлакатни ана шу жабғуларга таяниб бошқарар экан, улар, одатда, ҳоконларга яқин кишилардан, уларнинг қавму-қориндошларидан, йирик уруғ ва қabila бошликларидан тайинланган. Қанғ давлати таркибида бўлган ўтроқ аҳоли вилоятларини бошқариш эса маҳаллий ҳокимликлар тасарруфида қолдирилиб, улар ҳокон томонидан тайинланган тудунлар назоратида марказий ҳокимиятга мунтазам равишда солиқ (бож) тўлаб турган. Ана шундай тобе вилоятларга қадимги Хоразм, Суғд вилоятлари, Ўрол тоғолди районлари (аланлар, ян қабилалари) кирган.

Қадимги Хитой манбаларида Қанғ давлатининг чегаралари аниқ кўрсатилмасда, аммо, милoddан аввалги II- асрда Қанғ давлати Довоннинг шимолий-ғарбида бўлганлиги эслатиб ўтилади, яъни “Кангуй Даван билан чегарадош” дейилган. Милодий I-III асрларга оид кичик Хан сулоласи тарихида эса Шарқий Туркистон вилояти шимолда “канғуйлар билан чегарадош” дейилган. Хитой элчиси Чжан Цян берган маълумотларда ғарбий меридионал йўли ҳақида гап кетганда, бу йўл аввал Давандан, сўнгра Кангуйдан ўтиб, Янцай (аланлар) ерига ўтиб боради, дейилган. Хитой манбаларига кўра, Қанғ давлатининг асосий ерлари Тошкент воҳаси, Жанубий Қозоқистон, Талос водийси, Чу дарёсининг қуйи оқимлари, ундан то Сарисув дарёсигача бўлган ҳудудларни ўз ичига олган. Си Ма Цяннинг “Тарихий хотиралар” асарида ёзилишича Қанғ давлатининг пойтахти иккита бўлган. Манбада хабар берилишича, Кангуйнинг пойтахти Битьянда бўлган дейилади. С. П. Толстов уларни дастлаб қадимги Хоразмдан қидирди. Аммо, ёзма манбаларни археологик ёдгорликлар билан қиёсий ўрганиш натижасида олимлар Битьян (Қанғдиз) Хоразмда эмас, балки Тошкент воҳасида жойлашганлигини исботладилар. Дарҳақиқат, Қанғ давлатининг қишки пойтахти сифатида Битьян айнан Тошкент вилоятининг Оққўрғон туманида жойлашган Канкатепа шаҳар ҳаробаси эканлиги аниқланди.

Канка, яъни қадимги Қанғдиз (Битъян) қадимги ипак йўли йўналишида жойлашган, милoddан аввалги III- асрда қад кўтарган йирик шаҳар бўлиб, унинг бизгача сақланиб қолган майдони 150 га. Унинг атрофи муҳофаа деворлари билан ўраб олинган. Шаҳар майдонида Қанғ ҳоконининг ўрдаси, шаҳар ибодатхонаси, савдо-сотиқ ва хунармандчилик мавзелари, йўллар, хавузлар, бозор майдонлари, турор-жой массивлари очиб ўрганилган. V аср ўрталарига келиб Қанғ давлати парчаланиб кетади, Канка эса энди Чоч маликларининг пойтахти бўлиб қолади. Бундай хулосага келишга гувоҳлик берувчи қўлимизда ашёвий далиллар бор, яъни Канкадан V асрга оид Чоч маликаларининг расми туширилган тангалар, лойга Чоч маликаларининг суръати босилган буйумлар топилган. Хитой манбаларида Қанғ давлати ҳоконларининг қишки пойтахти Битъяндан бошқа ёзги қароргоҳи ҳам бўлган дейилади. Қанғ давлатининг ёзги қароргоҳи манбаларда эслатиб ўтилган Тарбанд (ҳозирги Ўтрор шаҳри ҳаробаси) шаҳри эди. Тарбанд топоними VIII асрга оид туркий тош ёзувида “Қанғу-Тарбанд” деб эслатилади. Тарбанд (Ўтрор) Қанғ давлати парчаланиб кетгач (V аср ўрталари), Чоч давлатининг таркибида қолади.

Шундай қилиб, Қанғ давлатининг иккита маркази бўлган. Улардан бири Канка (Қанғдиз) бўлиб, у Тошкент воҳасида, Сирдарёга яқин ерда жойлашган. Бу шаҳар археологик тадқиқот натижаларига кўра, милoddан аввалги III – асрда бунёд этилган бўлиб, у Қанғ подшоларининг доимий қароргоҳи бўлган. Арис дарёсининг қуйи оқимида жойлашган Ўтрор (Тарбанд) эса Қанғ давлати ҳоконларининг ёзги қароргоҳи бўлган. Қадимги Хитой манбаларида қанғарларга қарашли 5 та вилоят тилга олинади. Улар Сусие, Фуму, Юни,Ги, Юеган бўлиб, бу номлар Хитой тарихчилари томонидан берилган маҳаллий номларнинг хитойча таржималаридир. Тарихий жойлар ва шаҳарлар номларини хитойлаштириш (шундай ҳолат юнон тарихчиларида ҳам учрайди) хансуларга хос улуғ Хитой шовинизмининг асосий мақсади эди. Афсуски, маҳаллий номлар бизгача

етиб келмаган. Улар ҳақидаги маълумотлар хитойча ном билан қадимги хитой манбаларида учрайди.

Милоддан аввалги I аср ўрталарида тўнғич Хан сулоласига мансуб Хитой императорлари буюк ипак йўлининг барча бўғинларида ўз назоратини ўрнатиш мақсадида аввало хунларни, сўнгра усунларни ўзига бўй сундириш йўлида сиёсат юритадилар. Милоддан аввалги 59 йилга келиб, улар Тяншан орқали ўтган шимолий йўлнинг Ёркентгача бўлган қисмини эгаллайдилар. Худди шу кезларда усун ва хун муносабатлари кескинлашган эди. Бундан фойдаланган Хитой усунларни ўзига иттифоқчи қилади. Қанғарлар эса хунлар билан иттифоқда бўлиб, усунлар устига қўшин тортиб боради. Натижада Хитой-Кангуй муносабатлари янада ёмонлашади. Чунки бу адоват милоддан аввалги II аср охиридан бошланган, яъни Қанғ давлати ўз ташқи сиёсатида Хитойнинг Довонга уюштирган (милоддан аввалги 104 ва 101 йиллар) ҳар икки юришида Довонга мадад бўлиб турган. Милоддан аввалги 65 йилги Ёркент кўзғолончиларига ҳам қанғарлар ёрдам қиладилар. Ўша кезларда қанғарларга халқаро майдонда оғир йиллар бўлди. Кейинроқ қанғарлар билан хунлар ўртасидаги дўстлик иттифоқига зил кетади. Бунга хун ҳукмдорининг парфянлар билан дўстлик аҳдини тузилиши сабаб бўлади. Чунки парфянлар билан қанғарлар ўртасидаги алоқа ёмон эди. Натижада хунлар қанғарларнинг ашаддий душмонига айланади. Энди қанғарлар Хитойга яқинлашиш йўлини ахтаради. Аммо, Кангуйга келган Хитой элчисига кўрсатилган муносабатни эслаб, Хитой сийсатдонлари Хитой-Қанғ ўртасида дўстлик алоқаларини тиклашга йўл қўймайдилар. Ҳатто улар қанғарларнинг хунлар билан иттифоқини ҳам бузишга муяссар бўладилар.

Хитой императорларининг қанғарларга нисбатан ташқи сиёсатининг заминида қудратли Қанғ давлатини халқаро мавқеини заифлаштиришга қаратилган эди. Буни яхши тушунган қанғар аслзодалари хитойликларнинг босқинчилик ташқи сиёсатига доима қарши турадилар. Милодий асрнинг 80 йилларида Хитой қўшинлари Қанғ ва Довонни эгаллаш учун юриш

бошлайди. Довонликлар Қанғ подшоларига ёрдам сўраб мурожат қиладилар. Қанғ ҳарбий кўшинлари душманни Қашғарда кутиб олади ва орада қаттиқ жанглар бўлади. Жангда қанғарларнинг кўли баланд келади. Саросимага тушган Хитой дарҳол ёрдам сўраб кушонларга чопар юбаради. Ҳудди шу кезларда қанғарлар кушонларга хирож тўлар эдилар. Ушбу мажорага кушонлар аралашгач, қанғарлар Қашғарни ташлаб чиқиб кетадилар. Хитой эса шармандаликдан кутилиб қолади. Биринчи асрда қанғарлар Бухоро ва Хоразмни эгаллайди. Аммо, бу вилоятлар тезда Қанғ давлати таъсиридан чиқиб, Кушон салтанати таркибига ўтади. Ғарбда эса қанғарлар Парфиянинг кучсизланиб қолишидан фойдаланиб, Янцайни (аланлар юрти) эгаллайди.

Қанғ давлатини иқтисодий ҳаётига келсак, Хитой тарихчиси Си Ма Цян уни кўчманчилар давлати деб ёзади. Аммо, милодий эранинг бошларига оид тўнғич Хан сулоласининг тарихида кангуйларни ўтроқ халқ эканлигига ишора қилинади. Кангуйларда қора мол ва қўйлар кўп бўлган, улар зотли отларни кўплаб етиштирганлар, чорва молларининг кўпчиллиги Қанғ подшолари ва уларнинг яқинларига қараган, деб эслатилади Хитой манбаларида. Шунинг учун бўлса керак, Қанғ ҳоқони ва унинг уруғлари баҳор келиши билан қишки қароргоҳдан ёзги қароргоҳга кўчиб юрган. Чорваси кам овам аҳоли эса воҳадан чиқиб кетаолмаган. Бу вазият қанғарларнинг қамбағал қисмини ўтроқ ёки ярим ўтроқ ҳаёт кечиришга мажбур этган. Хитой манбалари таҳлилига асосланган бундай хулосалар қовунчи ва жети асар маданиятлари ёдгорликларида олиб борилган археологик тадқиқотлар билан ҳам тасдиқланади.

Дайюан (Даван) подшолиги. Қадимги Хитой манбаларида Қанғ давлатига нисбатан ҳам Даван подшолиги ҳақида кўпроқ маълумотлар келтирилади. Қадимги Хитой тарихчиси Си Ма Цяннинг “Тарихий хотиралар” (Ши Жи“) асарида ёзишча: “Даван Хан сулоласидан 10 минг ли (Ли қадимда тахминан 0,5 км га тенг бўлган, ҳозир эса – 576 м. деб қабул қилинган) олисда бўлиб, хунларнинг ғарбий-жанубига, Хан (сулоласи) нинг

айнан ғарбига тўғри келади. Даванликлар авлоддан авлодга ўтрок ҳаёт кечириб келган экан. (Улар) деҳқончилик билан шуғулланиб, шоли, буғдой экар экан. Узум шароби чиқарар экан. Даванда асл отлар кўп бўлиб, мазкур отларнинг ҳаммаси тулпор отлардан экан. Баданидан қизил тер томчилари (ялтираб) чиқиб турар экан. (Даванда) шаҳар, қалъа, уй – иморатлари бор, катта-кичик 70 дан ортиқ шаҳарлар бор экан. Уларда 60 минг оила (300 минг одам) яшар экан. Бу давлат аскарлари ўқ-ёй, найза ишлатар экан ва улар отга минишга, ўқ-ёйдан фойдаланишда моҳир мерган экан. Шимолда Қангуй, ғарбда Да-юечжилар, жанубий—ғарбда Бактрия, шимолий—шарқда Усун, шарқда Дандан уйлик, Удун бор экан”¹³.

Бу асарда яъни “Ши Жи”да Даваннинг иккита пойтахти бўлганлиги, уларнинг бири Эрши бўлса, иккинчиси Ю (Ючен) эканлиги тилга олинади. Бу икки шаҳарнинг локализацияси масаласида олимлар ўртасида ҳозиргача илмий мунозара ва баҳслар давом этади. Ўзбекистон тарихининг 1950 йилда чоп этилган нашрида Даван хукмдорининг қароргоҳи Гушан (Ю-чен) ни Ўзган шаҳри билан таққосланади, Эршини эса А.Н.Бернштамга асосланиб Андижон вилоятининг Мархамат районида жойлашган Мингтепа деб кўрсатилади¹⁴, Ўз даврида Н.Я.Бичурин Эрши бу Кўқон бўлиши керак, деган ғояни ўртага ташлаган. Э.Шаванна таҳлилига кўра, Эрши шаҳри Ўратепа ёки Жиззах бўлиши керак. Эрши шаҳрининг локализацияси масаласида А.Н.Бернштам таҳлилининг тарафдорлари кўпроқ¹⁵. Аммо, кейинги йилларда Эршини локализацияси масаласида А.Анорбоев янги ғоя билан чиқиб, Эрши бу Эски Ахсикентдир¹⁶, деган асосли хулосага келади. Гушан (Ю-чен) эса Даван подшосининг ёзги қароргоҳи сифатида Косон ёдгорлиги ўрнида бўлган, деган фикрга кўпчиллик олимлар келган.

¹³ Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. Тарихий хотиралар (“24 тарих” даги Ўрта Осиёга оид материаллар тўплами). Урумчи- 1989, 489-490 бетлар.

¹⁴ История народов Узбекистана, том 1, стр.110. Ташкент-1950.

¹⁵ Матбобоев Б.Х. Ўзбек давлатчилигининг илк босқичларида Фарғона. 35-36 бетлар. Тошкент-2001/

¹⁶ Анорбоев А. Қадимги ва ўрта асрларда Ахсикент. «Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона» тўплам.. !0-11 бетлар. Тошкент-2001.

Милоддан аввалги II асрда, яъни Хитой элчиси Чжан Цян қадимги Фарғонага келганда, у бу юрт қишлоқ ва шаҳарлари обод, суғорма деҳқончилик ва хунармандчилик ҳўжаликлари юксак даражада ривожланган, кучли қўшинга эга мамлакат эди. Чжан Цян император саройига юборган ҳисобатида бу мамлакатни Дайюан деб атайди ва унинг аҳолиси жуда хуш муомилали, меҳмондўст, кўнгли очик одамлар эканлиги, улар қишлоқ ҳўжалиги экинларидан арпа, буғдой, шоли, беда, момик (пахта) экиб, улардан юқори ҳосил олишларини ёзади. Дайюанликларда боғдорчилик ривожланганлиги, улар узумдан кишини кайфиятини кўтарувчи ичимлик тайёрлашлари, ҳар бир хонадоннинг ер тўласида бир нечалаб катта хумларда бу ичимлик борлиги ҳақида шундай ёзади: “Дайюаннинг барча жойларида узум виноси тайёрлайдилар. Бой хонадонлар уни катта миқдорда тайёрлайди, бу ичимлик хумларда бир неча ўн йилларда ҳам бузилмай сақланади”¹⁷ дейди. Дайюанликлар боғларида узумдан бошқа анор, бодринг, ёнғоқ ва бошқа мевали дарахтлар кўп бўлиб, Хитой тарихчилари бу меваларнинг Хитойда пойдо бўлишини Дайюан билан боғлайдилар.

Хитой элчиси Дайюанда кучли давлат тизими шаклланганлиги, унинг аҳолиси 60 минг оиладан (300 минг кишидан) иборат эканлиги, ҳар бир оила мамлакат мудофаасига биттадан, жаҳми 60 минг ўқ-ёй ва найза билан қуролланган, от устида камондан ўқ узувчи, найза санчгувчи моҳир жангчилар ажратиши мумкинлиги, давлат тепасида маҳаллий аслзодалардан чиққан ҳукмдор туришини ёзиб, улардан баъзи бирларини номини хитойчага ағдариб, Мугуа, Чан Фин, Янғлю деб атайди. Хитой ёзма манбаларига кўра, ҳукмдорнинг ёнида унинг энг яқин қориндошларидан иккита ёрдамчиси бўлган. Ҳукмдор давлат ишларини олиб боришда оқсоқоллар кенгашига суянган. Оқсоқоллар кенгаши ҳукмдор билан биргаликда давлат аҳамиятига молик ижтимоий, сиёсий ва диний масалаларни ҳал этган. Шу билан бирга, оқсоқоллар кенгаши ҳукмдор фаолиятини муҳим масалаларда назорат қилиб

¹⁷ История народов Узбекистана. Том 1, Ташкент-1950, стр.110.

борган. Демак, Олий кенгаш олдида ҳукмдорнинг ҳукуқи чекланган эди. Айниқса, уруш ва тинчлик, дипломатик масалаларда ҳал этувчи куч ва ҳуқуқ олий кенгаш қўлида эди.

Хитой манбаларининг хабар беришига қараганда, ўзга давлат ва унинг қўшини билан бўлган жангларда даванликларнинг мағлубияти учун олий ҳокимият эгаси-ҳукмдор оқсоқоллар кенгаши қарори билан ўлим жазосига тортилган. Император Удининг “Самовий дулдуллар” васвасаси ва Даванга уюштирилган икки ҳарбий юриши Чжан Цян Дайюанда бўлганида “самовий дулдуллар”га алоҳида эътибор берган. Унинг таҳрифлашича, бундай отлар гўёки қон терлайди. Чжан Цяннинг ташаббуси билан император саройига ҳар йили иккитадан аргумақ отлар юбариб туриш учун Дайюан подшоси Чанғфин билан шартнома тузилади. Хитой тарихидаги бир ривоятга кўра, “Самовий тулпор”ларни кўрган Хитой императори Уди (мил.авв.140-87 йиллар) машҳур Хитой подшоси Мувонг (мил. авв. 1001- 947 й.) каби тулпор отларга миниб, ғарбга саёҳат қилишни орзу қилади. Орзуга етиш иштиёқида Император Уди фол очтирганда, фолбин: “”Ҳосиятли отлар қуёш ботиш томондан чиқади”деб кўрсатганмиш. Удининг Хитой манбаларидаги Мувонг қилган ишларга қизиқиши бежис эмас эди. Чунки, Мувонг хитой тарихида кўп ғаройиб ишлари билан машҳур улуғ инсон сифатида тасвирланади. Ривоятларда у Мутайзи номи билан 8 та тулпор отлар қўшилган соябонли аравада Ғарбга саёҳат қилиб, авлиё она Шивангму ҳузурида меҳмон бўлган. Хитой тадқиқотчилари таҳлилига кўра, Шивонгму шимолий Ҳиндистон ва жанубий Туркистон заминида 4-5 минг йиллар муқаддам (Ҳиндистонда “Ума”, Туркистонда “Умай” номи билан) боқий ҳаёт рамзи, илоҳийлашган она образи сифатида тасвирланади. Умай онани зиёрат қилиш учун “тулпор отлар” ёрдамида қушдай учиб, булутларни ёриб ўтиб, минг чақирим йўллар босиб, у (Умай она) турган манзилга етиб бориши мумкин эди”¹⁸. Ривоятни

¹⁸ Қурбон Вали. “Шивонгму” ривояти ҳақида янги мулоҳаза. “Бизнинг тарихий ёзувларимиз” Уримчи-1986, 37 бет.

тарихий ҳақиқат деб тушунган император Уди машҳур Дайюан тулпорларини кўлга қиритиб, Ҳоконлигини шухратини оширса “Дунё хукмдори”, “Тангрининг ўғли” деб танилишига ёрдам беради деган орзу-ҳавасга берилади. Шу боис, у ашаддий душмони хунларга қарши ҳарбий иттифоқчи қидириш билан бирга айғоқчи зобит Чжан Цянни ғарбий мамлакатларга юбарган. Зобит Чжан Цяннинг вазифасига нафақат иттифоқчи топиш ва зотли отларга эга бўлиш кирган, балки у Дайюан, Да-юечжилар, Кангуй, Парфия каби мамлакатларнинг ҳудудий чегаралари, уларнинг бойлиги, иқтисодий қудрати, ҳарбий кучи, турмуш тарзи ва урф-одатлари ҳақида маълумотлар тўплашни кўзда тутган. Чжан Цян ахборотларида Да-юечжилар билан Кангуй подшоликлари ҳарбий куч жиҳатидан Хитойдан кучлироқ эканлиги, қолган подшоликлар эса улардан ҳарбий жиҳатдан кучсизроқ булиб, хунлар таъсирида эканлиги, аммо, уларнинг барчасида Хитой молларига катта қизиқиш мавжудлиги, айниқса Дайюан Хитой билан савдо-сотиқ қилишга иштиёқ билдириб, бу масалада улар мустақил сиёсат олиб боришлари мумкинлиги баён этилади¹⁹. Чжан Цянни Дайюанда бўлиши Хитой-Дайюан муносабатларини ривожланишига олиб келди. Хитойлилар император Удининг махсус истироҳат боғларида бедазорлар ташкил этиб, Фарғона тулпорларини боқабошлайдилар. Карвонлар усун мамлакатидан ҳам зотли отларни Хитойга олиб бориб, император Удини хурсонд қилишган эди. Уларни ҳам Ҳокон тулпор отлар сифатида эъозлаган. Аммо, Фарғона “самовий тулпорлари”ни кўрганда, усун зотли отларини “тулпор” деб аташдан воз кечиб, уларни “узоқ қуёш ботиш оти” деб атай бошлади, Дайюан отларига эса ҳақиқий “тулпор от” деган ном беради²⁰.

Хитой савдо карвонининг Ўрта Осиё мамлакатларига борган элчилари ўз ахборотларида Хитойдан ғарбда жойлашган кўпгина давлатлар, жумладан Дайюан подшолигининг ҳарбий кучлари Хитойникига нисбатан заиф

¹⁹ Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли. Ханнома. Ўримчи-1994, 447-449 бетлар.

²⁰ Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. Тарихий хотиралар. 526 бет.

эканлиги, озгина куч билан бир ҳамла қилинса, улар ҳисобига буюк Хан сулоласининг территорияси кенгайиши мумкинлиги ҳақида хабар берадилар. Масалан, Дайюанга борган элчи Яв Дингхан “Даван ҳарбий куч жихатидан ожиз. Агар 3 минг аскар юбарилса, кучли ўқ-ёйлар ёрдамида Дайюанни тор-мор қилса бўлади”²¹ деб ёзади. Даван билан урушни тезроқ келтириб чиқариш мақсадида сафардан қайтган элчилар: “Дайюанда яхши отлар бор. (Уни) Эрши шахрига яшириб қўйиб, Хан элчиларига бермаётир” деб арз қиладилар²². Энди Хитой императори Даванга уруш очиш учун баҳона қидира бошлайди. Император Уди аёнлари билан маслохатлашиб, Дайюан подшолигидан “самовий тулпорлар” талаб қилиб, файқулодда ҳуқуқлар билан Че Ли бошчиллигида махсус элчилар гуруҳи ташкил қилади. Элчиларга Фарғона аргумақларини сотиб олиш учун олтин ва мисдан ишланган 600 га яқин “Зар от” ҳайкаллари бериб, шуларга “самовий тулпорлар”ни олмаштириб келишликни топширади²³. Элчилар Эршига келиб, совға-саломни топширсада, Дайюан подшоси улар талаб қилган миқдорда тулпорларни бериб юбариши мумкин эмас эди. Шу боис, Хитой элчилари рад жавоб оладилар²⁴.

Мақсадларига эриша олмаган элчилар Фарғона ҳукмдорига ҳурматсизлик қилиб, уни ҳақоратлайдилар, унинг кўз ўнгида “зар от”ларни синдириб ташлайдилар²⁵. Аммо, подшо мулойимлик билан оқилона жавоб қилиб, элчиларни пойтахтдан чиқариб юбаради ва Юченг (Ўзган) шахри ҳокимининг қўли билан уларни йўқ қилган²⁶. Шундай қилиб, Хитой-Фарғона урушлари бошланиб кетди.

Хитой қўшинлари то Даванга етиб келгунларича ҳар бир қишлоқ ёки шаҳарда қаршиликка учрайди ва Юченг (Ўзган) да қаттиқ жанглار бўлиб,

²¹ Си Ма Цян. Ўша асар, 508 бет.

²² Си Ма Цян. Ўша асар, 508 бет.

²³ Ўша асар, 508, 527 бетлар; Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли..., 457 бет.

²⁴ Си Ма Цян, ўша асар, 508 бет.

²⁵ Ўша асар, 508 бет.

²⁶ Си Ма Цян. Ўша асар, 508; Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли., 458 бет.

хитойлилар катта талофат кўради. Вазиятни Хитой қўшинлари учун танглигини тушунган бош кўмондон Ли Гуангли қолган-қутган кучларини йиғиштириб, Дўн Хуанга қайтиб кетади²⁷.

Улар қайтишда ҳам кўп қаршиликларга учрайди. Икки йил давом этган хитойликларнинг бу биринчи юриши ҳақида манбада шундай дейилган: “Улар Дўн Хуанга қайтиб келганида қўшиннинг ўндан бир қисмигина қолган эди. Ли Гуангли Хитой ҳоқонига аҳволни маълум қилади²⁸. Мағлубиятдан хабар топган император Уди дарғазаб бўлиб, бу нохуш хабарни мамлакатда тарқалиб кетишидан чўчиб, Буюк Хитой деворидан ичқарига кириб олган сипоҳ бекларининг калласини олишга, қўшинни эса Хитойга киритмасликка фармон беради²⁹. Хитой манбаларида бу мағлубият ҳақида император Удининг фикрлари келтирилган: “У Давандек кичик бир мамлакатни бўйсундира олмасак, унинг атрофидаги давлатлар яна Хан сулоласини менсимай кўяди. Усун, Бугун эллари ҳам Хан сулоласини назарга илмас бўлиб олади. Чет элликларнинг олдида масхара бўламиз, деб ўйлар эди”³⁰. Шармандаларча мағлубиятдан ғазабланган император Уди айбдорларни жазолаб³¹, Даванга қарши иккинчи юришга жиддий тайёргарликни бошлаб юбаради.

Манбаларда хабар қилинишича, дастлаб Хитой қўшинига қарши Даванга ҳайрихоҳ қишлоқ ва шаҳарлар қаршилиқ кўрсатишмаган. Аммо, Хитой қўшини Бугур хонлигига келганда (Шарқий Туркистондаги кичик бир шаҳар-давлат) улар биринчи қаттиқ қаршилиқка учрайди, таслим бўлишни истамаган шаҳар аҳолиси ва аскарлари икки кун давом этган қаттиқ жанглarda қириб ташланади³². Аммо, Хитой қўшинларидан Эршига 30 минг лашкар етиб келган эди ҳолос³³. Демак, Бугурдан то Эршига боргунга қадар

²⁷ Ўша асар, 510 бет.

²⁸ Си Ма Цян. Ўша асар, 510 бет.

²⁹ Ўша асар, 510 бет.

³⁰ Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли. ..., 460 бет.

³¹ Си Ма Цян. Тарихий хотиралар, 511 бет.

³² Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли. ..., 462 бет.

³³ Си Ма Цян. Фарғона таскираси. Тарихий хотиралар. 1 жилд. Ўримчи-1989. 512 бет.

ҳам Хитой қўшинлари маҳаллий ҳокимликлар қаршилигига учраган ва йўл-йўлакай талофатлар кўрган, деган хулоса келиб чиқади.

Эрши ҳимоячилари шаҳар деворлари тепасига чиқиб, шинаклардан душмонни ўққа тутишган. Қамал узоққа чўзилиб (40 кун), Эрши мудофачилари таслим бўлавермагач, Хитойдан қўшин билан бирга келтирилган сув иншоатлари мутахассислари шаҳарга кирадиган сув йўлини тўсиб, шаҳарни сувсизликдан таслим қилмоққа киришадилар³⁴. Қала бошлиги қудуқлар қаздириб, аҳолини ичимлик суви билан таъминлаб туради. (Бу тадбир “Бобирномада” Бобир эслатган “Обидуз”, яъни яширин сув йўлини эслатади).

Қамал жараёнида мудофаачилар Кангуй қўшинлари даванликларга ёрдамга келаётганлигини хабар қилиб, Хитой қўшинини ташвишга сола бошлайдилар. Лекин, қанқаликлар негадир ёрдамга шошилмас эдилар. 40 кунлик қамалдан сўнг Хитой қўшинлари девор тешар қуроллари ёрдамида шаҳар ташқи мудофаа деворини бузиб киришга эришадилар. Шаҳар аҳолиси ва мудофаачилар эса ички шаҳарга кириб олишга улгурадилар.

Кези келганда таъкидлаш жоизки, археолог А. Анорбоев “Эрши-бу Эски Ахсининг ўзгинасидир,” деган хулосага келганда, у ҳақли эди. Чунки Ахсикент шаҳри Даван ҳокони қароргоҳи жойлашган арки аҳлодан ташқари мудофаа деворлари билан ўралган икки қисмдан, яъни ички ва ташқи шаҳристонлардан иборат. Хитойлилар ташқи шаҳристон деворларини бузиб, шаҳар ичқарисига кирганда, улар фақат ташқи шаҳристонни эгаллаган, мудофаачилар эса шаҳар аҳолиси билан ички шаҳристонга жойлашиб олишган. Бироқ, узоқ давом этган қамал таъсирида даванлик аслзодалар орасида, орқадан Кангуйдан амалий ёрдам келавермагач, ховотирланиш бошланади.

Си Ма Цяннинг “Тарихий хотиралар” асарида ёзилишича, “Дайюан аслзодалари ўзаро кенгашиб” душма хужумининг асосида, биринчи

³⁴ Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли. ..., 462 бет.

навбатда, элчи Че Лининг ўлими ва “самовий тулпорлар”га эришиш ётганлигини муҳокама қиладилар. Ҳокон Мугуа ва унинг тарафдорлари душмонга тулпорлар бермасликка аҳд қилиб, қаршилиқ кўрсатишни давом эттириш керак, кангуйдан келадиган ёрдамни кутиш керак, деб қатъий туриб оладилар. Ташқи ёрдамдан умидини узган аслзодалар (улар кўпчиллик бўлган кўринади) эса вазиятни мудофаачиларга жуда оғирлигини айтиб, хитойликлар талабини қондириш кераклигини таъкидлайдилар. Кўпчиллик аслзода ва мудофаа сардорларининг “агар душмон қуршовни бўшатмаса, кучларимиз яна бир марта қаттиқ жанг қилишга етади ҳолос”, сўнг эса иложсизликдан таслим бўламиз. Хитойликларнинг талабидан келиб чиқиб, қайсар Мугуани ўлдириб, тулпорларни уларга чиқариб бермасак бўлмайди, деган қарорга келадилар.

Нихоят, оқсоқоллар кенгаши бир қарорга келади. Бунга кўра, Мугуа ва “самовий тулпорлар”ни душмонга топширишга келишилди. Аслзодалар биргаликда Мугуани ўлдирди³⁵. Сўнг эса Хитой манбаларида хабар беришига қараганда, “Аслзодалар Мугуани калласини кўтариб келиб, “Эрши сангун” (Эрши юришининг кўмондони) билан кўришди ва шарт кўйиб, “Хан кўшинлари бизга хужум қилмасин! Биз асл отларни чиқариб берамиз. Ўзларинг танлаб оласизлар ҳамда озиқ-овқат билан таъминлаймиз. Агар гапимизга кирмасаларинг барча “тулпорлар”ни ўлдириб ташлаймиз. Кангуйдан келадиган кўшин ҳам келиш олдида турибди. Улар етиб келиши ҳамон, бизнинг кўшинларимиз ички томондан, Кангуй кўшинлари ташқаридан Хан кўшинларига хужум қилади. Қайси бирига розисизлар” дейдилар³⁶.

Эрши мудофаачилари томонидан таклиф қилинган шартларни Ли Гуангли штабида ҳар томонлама муҳокама қилган кўринади. Даванликлар ваъдага вафо қилиб, хитойликларга 3 минг зотли отларни танлаб олишларига

³⁵ Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. “Тарихий хотиралар”, 512-513 бетлар.

³⁶ Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. “Тарихий хотиралар.” 513 бет.

имкон беради. Бош кўмондон Ли Гуангли Фарғона давлатининг собиқ хукмдори кекса Моцайни Даванга подшо этиб тайинлайди. Ли Гуангли армияси тегишли озиқ-овқат захираларини олиб, бир неча гурухларга бўлиниб, Эршини тўлиқ эгаллай олмай, Хитойга қайтади³⁷. Гурухларга бўлиниб, Хитойга қайтган қўшин ичида қаттиқ тартиб бўлмаганлигидан, армия сафига олинган собиқ жиноятчилар йўл-йўлакай қишлоқ ва шаҳарларни талайдилар. Ўзган аҳолиси хитойликлар талаб қилган озиқ-овқат ва ем-хашак етказиб беришдан бош тортиб, Ўзганда талончилик билан шуғулланаётган Хитой отрядини бутунлай қириб ташлайди. Теварак-атрофни талаш билан банд ҳарбий қисмлар яна Ўзганга қайтиб, икки орада қаттиқ жанглар бўлади. Ўзган мудофаачиларидан Қанғ давлатига қочиб кетган шаҳар ҳокимини хитойликларга топширишни талаб қилинади ва уни қўлга киритгач, бошини танасидан жудо қиладилар. Бироқ бу ҳам Хитой кўмондонлигини қаноатлантирмайди. Ўзган мудофаачилари янада қаттиқ қаршилик кўрсатишга ўтадилар. Натижада Хитой отряди катта талофат кўради. Қочиб кутилган душман аскарларининг қолдиқлари зўрға “Эрши сангун” қўшинига бориб қўшилади³⁸. Хитой армияси Давандан чиқиб кетиши биланок, аҳоли кекса Моцайни тахтдан тушуриб, Мугуанинг инисини хукмдор қилиб кўтарадилар.

Фарғона юришида Хитой учун катта талофатлар бўлишига қарамай, ҳокон Уди Ли Гуанглини катта ғалаба билан табриклаб, унга “Хансу тўраси” унвонини беради ва 8 минг хонадонли ер суюрғол қилинади. Урушда қатнашган 3 ҳарбий амалдор вазир этиб тайинланади, 1000 қопдан ортиқ маош оладиган одамлар сони мингдан ошиб кетади. Урушга сафарбар қилинган бандитлар гуноҳидан ўтилиб, уларга берилган жазо хукмлари бекор қилинади. Аскарларга 40 минг пул ёки ўша пулга тенг келадиган молу-дунё инъом қилинади³⁹

³⁷ Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. “Тарихий хотиралар”, 513-514 бетлар.

³⁸ Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. “Тарихий хотиралар”. 515-516 бетлар.

³⁹ Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. “Тарихий хотиралар”, 516 бет; Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли...466 бет.

Шундай қилиб, Хитой қадимги Фарғона подшолигига қарши ҳар иккала юришида ҳам амалда ғолиб чиққан эмас. Биринчи юришда Эршига етиб кела олмай, Лубнорда қаттиқ қаршиликка учраб, Ўзганда катта талофат кўриб, Хитойга қайтиб кетган. Иккинчи юришда урушга пухта тайёргарлик кўришига қарамай, Эршини батомом таслим этаолмай, атиги 3 минг от ва Мугуани ўлимига эришиб, 50 мингдан ортиқ аскардан ажраб ватанига қайтиб кетди. Даван эса дипломатияни ишлатиб, она Ватанни мардларча ҳимоя қила олди, Хитой олдида мустақилликни сақлаб қолди. Кичик бир подшолик антик даврининг буюк империяларидан бири Хан сулоласини кўзини очиб кўйди. Бу даванликларнинг буюк ғалабаси эди. Аجدодларимизга хос ватан озодлиги, ватан қайғуси билан яшаш, унинг парлоқ келажаги йўлида мардларча курашга доим тайёр бўлган халқнинг она-ватанга бўлган садоқатининг бир намунаси эди.

Кушонлар антик даврининг кудратли давлатларидан бири сифатида Хувишка, Васидева (Васишка) даврида ҳам Канишка олиб борган давлат сиёсатини давом этдирадилар. Негадир, Кушон империясининг III-IV асрлар давридаги сиёсий ҳаёти ҳақида ёзма манбалар деярли маълумот бермайди. Археологик манбаларни камёб ёзма манбалар билан қиёсий ўрганиш натижаларига асосланиб, тарих фанида кушонлар III асрдан бошлаб орқага кетабошлайди, деган тасаввур шаклланган. IV аср охирларига келиб, бир томондан сосонийлар, иккинчи томондан хионийлар ва кидарийлар томонидан берилган зарбалар натижасида кушон давлати парчаланиб, фақатгина Марғиёнадаги сосоний ҳукмдорида “кушоншоҳ” унвони сақланиб қолди ҳолос.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, қадимги Бактрияда бошланган кушонлар даври тарихи милoddан аввалги I аср охирларидан (Гуйшуан князи Кудзуло Кадфис ўзини Гуйшуан подшоси деб эълон қилгандан) милодий IV аср охирларигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр икки босқичдан иборат. Биринчи босқич илк кушонлар (Кадфис 1, Вима Такто ва

Кадфис 2) даври бўлиб, бу даврдаги кушонлар тарихи асосан Ўрта Осиё ҳудудлари билан боғлиқ. Иккинчи давр-Канишка ва унинг ворислари даври бўлиб, кушонлар тарихининг сиёсий майдони асосан шимолий-ғарбий Ҳиндистон бўлиб қолади.

1.2. Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси ҳақида юнон-рим муаллифлари

Қадимги дунё тарихида Шарқ билан Ғарбни бир-бирлари билан боғлаб турган карван йўллари (улар тарихда “Ложувар йўл”, “Шоҳ йўли”, “Буюк ипак йўли”, “Нефрит йўли” ва бошқалар) мамлакатлар иқтисодий ҳаётида катта ўрин тутган. Ана шу йўлларнинг муайян қисмини назорат қилиш (чунки ундан катта даромат келарди) ва назорат ҳудудларини кенгайтириш мақсадида турли баҳоналар ва сабаблар қидирилиб, асосий мақсад йўлида мамлакатлар аро урушлар бўлиб турган. Ана шундай жангу-жадаллардан бири милоддан аввалги VI-IV асрларда қадимги форслар билан юнонлар ўртасида олиб борилган урушлар эди. Қадимги дунёнинг бу икки буюк империялари (Аҳамонийлар ва Юнонистон) ўртасида бошланган урушларда Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари ҳам қатнашганлар. Шу муносабат билан юнон муаррихлари Ўрта Осиё халқлари ҳақида тарих учун қимматли маълумотлар қолдирганлар. Айниқса, қадимги Юнонистоннинг юксак илмий ва маданият марказларидан бўлган Кичик Осиё шаҳарлари, улардан чиққан олиму-фузалолар: тарихчилар, географлар ва тарих билан қизиққан турли соҳа йилномачилари Эрон ва Туронзаминнинг қадимги халқлари ҳақида кўп қизиқарли маълумотлар берадилар. Манбаалардан маълум бўлишича қадимги юнонлар тарихи Иониянинг Милет шаҳрида шаклланиб, тарих сўзи иония тилида “тадқиқот”, “изланиш” маъносини беради. Милет тарих мактабининг милоддан аввалги VI асрда ўтган вакилларида бири Гекатей бўлиб, у ўзининг “Ер қуррасининг тасвири” асарини Осиёга бағишланган қисмида ҳорасмийлар ҳақида биринчи бор маълумотлар берган. Шунингдек, Гекатей маълумотларига асосланиб, ҳорасмийлар ва уларнинг Амударё куйи ҳавзаларига кўчиб борган авлодлари ҳақидаги илк хабарларни Кичик Осиёлик “Тарихнинг отаси” (Цицерон баҳоси) деб аталган Геродот асари

“Тарих”да ўқиймиз⁴⁰. Бу ҳақда Афинея, Степан ва бошқалар ҳам ёзишган. Масалан, Афинея ёзади: “Милетлик Гекатей Осиёни тасвирлаб шундай дейди: “... парфларнинг шарқида текисликлар ва тоғларни ишғол қилган хорасмийлар яшайди. У тоғларда ёввойи дарахтлар, тол, юлғун, тиканлик кинара ўсади”. Степан эса “Хорасмия: парфларнинг шарқидаги шаҳар. Гекатей Осиёни тасвирлаб, шундай дейди: “Уларнинг шаҳри Хорасмия”⁴¹.

Геродот (милоддан аввалги 484-425 йиллар оралиғида яшаган) Кичик Осиё шаҳарлари, Вавилон, Финикия, Кипр ороли, Македония, Марказий Греция (Афина), Қора денгиз соҳиллари, Эгей денгизи ороллари, умуман қадимги дунё мамлакатлари ва шаҳарларининг кўпчилигида бўлган. У ўзининг 10 йиллик саёхати давомида (мил.авв.455-445) Ливия, Миср, Оссурия, Бобил, Экбатанда бўлиб, тўплаган барча материаллари асосида 9 жилдли “Тарих” асарини ёзган. Геродотнинг Ўрта Осиё халқлари тарихи ҳақидаги маълумотлари “Тарих” асарининг I, III, VII, IX жилдларида ўз аксини топган. У ўзининг “Тарих” асарида бутун эътиборини Афинага қаратган, кўп воқеа ва фактлар Афина сиёсати нуқтаи назаридан ёритилган. Асарда Европа ва Осиё, Юнонистон ва Эрон ўртасидаги урушлар воқеаси ёритилган. Асарда тарихий воқеа ва ҳикоялар кетма-кет, афсона, миф, нақл, ривоят, эртак, масал ва уларнинг асосий мазмуни орасига киритилган қистирма ҳикоялар тарзида берилади⁴² (Ксеркс ва унинг укаси Масист, Томирис ва Кирнинг ҳалокати ҳақидаги ҳикоя ва бошқалар).

Геродотнинг “Тарих” асарида бизни қизиқтирган масала сак (скиф), массагет, хорасмий ва Хоразм, исседон ва дай, фарф ва маргуш, суғд ва парикан каби Ўрта Осиёда қадимда яшаган ўтроқ ва кўчманчи халқлар ҳақидаги маълумотлардир. У Кирнинг массагетлар устига юриши ва ҳалокати сабабларини ёритади⁴³. Скиф халқлари ҳақидаги маълумотлар

⁴⁰ Геродот. “Тарих”, III том, 117.

⁴¹ Пьянков И.В. Хорасмий Гекатей Милетского. ВДИ, № 2, 1972, стр. 6.

⁴² Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Тошкент-1997. 48 бет.

⁴³ Геродот. “Тарих”, том I, 201, 204-215.

“Тарих” китобининг 4-жилдида берилади. У Шарқ халқларини менсимай, “варвар” деб қарамайди. Унинг учун Шарқ инсоният маданияти, донишмандликнинг ўчоги⁴⁴, унинг фикрича геометрия, офтоб соати, қонуният, қуроллар, ёзув маданияти қабилар Шарқдан келган⁴⁵.

Ўрта Осиё халқлари Юнон-Эрон урушларининг иштирокчиси сифатида юнон муаллифларини қизиқтирди ва асарларида улар ҳақида қимматли маълумотлар берадилар. Масалан, Геродот “Тарих” китобида Бактрия, Бактра ва бохтарийлар ҳақида 13 марта, суғдларни 2 марта, хоразмликларни 3 марта, сакларни 11 марта, массагетларни 19 марта тилга олиб, уларнинг моддий маданияти, урф-одатлари, дини ва тарихи ҳақида ҳикоя қилган⁴⁶. Геродотнинг қадимги Ўрта Осиё тўғрисидаги асосий фикрлари форсларнинг сак-массагетларга қарши юришлари, Кир II ва Тўмарис ўртасидаги сиёсий муносабатлар, аҳамоний ҳарбий кўшинлари сафида аждодларимиз жангчиларининг фаол иштироки, уларнинг яроқ-аслоҳалари, йўлбошчилари, жанглarda уларнинг кўрсатган жасоратлари, аждодларимизнинг аҳамонийлар асоратига тушиб катта хирож тўлашлари, Акес (Хилменд) дарёси сувларидан фойдаланиш масаласида туғилган мажоралар ва бошқалар ҳақида боради. Геродот ҳеч қачон Ўрта Осиё вилоятлари ва шаҳарларида бўлмаган. Шунинг учун унинг Ўрта Осиёни тарихий географияси ҳақидаги маълумотлари илмий изланишларни талаб қилади. Масалан, Геродот массагетларнинг ҳудудий жойлашуви ҳақида бундай ёзади: “Улар шарқда, қуёш чиқиши йўналишида, Аракс дарёсининг нариги ёғида жойлашганлар. Аракс дарёси Матиёна тоғларидан бошлаб оқади”. Тадқиқотлардан маълумки, Аракс-бу Амударё. Матиёна тоғлари – Помир ёки Ҳиндиқуш тоғларидир. Чунки, Геродотнинг ёзишича, Матиёна тоғларида Ҳинд дарёси бошланади.

Геродот “Тарих” асарининг III – китобида (117- боб) Акес суви мажорасида Скилак ва Гекатейдан олган маълумотларига асосланиб

⁴⁴ Ўша асар, том I, 4; том II, 4.

⁴⁵ Ўша асар, том II, 109, 177; том IV, 180.

⁴⁶ Сағдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаъларда. Тошкент-1996. 34 бет.

куйидагиларни хабар қилади: “Осиёда ҳар тарафидан тоғ билан қуршалган бир водий бор, тоғда бешта дара бор. Бир вақтлар бу ерлар хорасмийларга қараган ва хорасмий гиркан, парфян, саранг ва фаманейларга чегарадош бўлган. Ана шу водий атрофидаги тоғлардан Акес деб аталувчи катта дарё оқиб тушган. Шу дарё беш ирмоққа бўлиниб, юқоридаги халқлар ерларини суғорган... Аммо форсларга қарам бўлгандан кейин бу халқлар мана қандай аҳволга тушдилар. Шоҳ тоғ дараларини беркиттириб, тўғон дарвозалар қурдиради. Водийда суний кўл ҳосил бўлади. Илгари шу сувлардан фойдаланиб келган қабилалар энди бу имқониятлардан маҳрум бўлиб, даҳшатли ҳолатга тушадилар. Қишда, албатта, бошқа жойлардагидек, илоҳиёт уларга ҳам намгарчилик юбаради, ёзда эса улар экадиган тариқ ва кунжут доим сувсиз қолади. Мутлақо сувсиз қолганда улар хотин-бола чақалари билан Парсуага борадилар, шоҳ саройи қаршисига туриб олиб баланд овозлар билан ачинарли ҳолда фарёд қиладилар. Улардаги сув танқислигини кўрган шоҳ арзғўйлар томонидаги тўғон дарвозаларини очишни буюради. Ерлар суғорилгач, яна тўғонни беркитишни буюради, энди бошқа сувга ташна қабилалар ерларига сув очадилар. Бироқ, мен билдимки, тўғон дарвозасини очиш учун шоҳ катта пул (божлардан ташқари) олар экан. (порахўрликка ишора) Ишлар ана шундай⁴⁷» Геродот асарида келтирилган бу эпизоддан Аҳамонийлар ҳукмронлиги остида аجدодларимиз, айниқса, оддий меҳнаткаш жамоалар аҳволи қанчалик оғир бўлганлигини гувоҳи бўламиз.

Геродот келтирган мана шу эпизоддан келиб чиқиб, Тарн, Альхайм, Хеннинг, Пыянков, Гофуров ва бошқалар хоразмликлар дастлаб Марв-Хирот атрофида яшаганлар, кейинчалик Аҳамонийлар сиқуви натижасида ҳозирги жойларига кўчиб келган бўлсалар керак, деб фикрни юритганлар. Тадқиқотчилар, айниқса В.А.Лившиц қадимги Хоразм тили Авесто тилига яқин, деган хулосага келади. Шу фикрдаги олимлар (В.В.Струве,

⁴⁷ Геродот. «Тарих», том III, 117.

И.М.Дьяконов, В.Г.Луконин, М.Мэри Бойс, С.П.Толстов, М.Исхаков ва бошқалар) Авестонинг энг кўхна қисмлари, яъни “Гота” гимнлари Хоразмда яратилган, дейдилар. Эхтимол, Гота гимнлари Хороевада (Хорасмияда) яратилиб, хорасмийлар уни ўзлари билан (милоддан аввалги VI асрнинг охиригача чорагида) Амударё қуйи ҳавзаларига олиб келган, дейиш тўғрироқдир. Бу вариантда ҳам Авестонинг “Готалари” хоразмликлар жамоасида яратилганлигини тасдиқлайди.

Геродот Бактрияни кўп тилга олади. Кир II нинг ҳарбий юришларига “Бобил, Бактрия халқи, саклар ва мисрликлар тўсиқ бўлиб турганлар” деб ёзади Геродот⁴⁸. Геродот маълумотларида берилган “Бактрия халқи” тушунчаси маълум бир этник бирликни англатади. Халқ маъносини берувчи “этнос” сўзи Геродот “Тарих”ида кўп учрайди.

Геродотнинг ёзишича, Доро I Аҳамонийлар давлатини 20 та сатрапликларга бўлиб бошқарган. Шундан 3 таси Ўрта Осиё ҳудудлари билан боғлиқ жойлардир. Масалан, “Тарих” китобида қуйидагиларни ўқиймиз: Бактрияликлардан эгларгача бўлган халқлар 300 талант (бир талант 33,655 кг кумушга тенг- А.А.) солиқ тўлаганлар. Бу – ўн иккинчи ўлка”⁴⁹ “Саклар ва каспийлар 250 талант тўлаганлар. Бу ўн бешинчи ўлка.Парфянлар, хорасмийлар, суғдлар ва арийлар 300 талант тўлаганлар. Бу ўн олтинчи ўлка”⁵⁰. Геродот аجدодларимизнинг этник таркиби, уларни қийим-боши, ҳарбий қуроли ҳақида ҳам маълумотлар беради, яъни “Бактрияликларнинг бошларига кийган қалпоқлари мидияликларникига жуда ўхшаган, улар тростникдан ясалган ўқ ва калта найзалар билан қуроланганлар. Саклар (скиф қабиласи) узун чўққили қалпоқлар кийган. Улар кенг шарвар кийганлар, сак камони ва ханжарлари билан қуроланганлар. Булардан ташқари уларда яна сагарислар, яъни икки тиғли жангавор ойболталар бўлган. Ушбу қабила (айнан скиф қабиласи) амирғия

⁴⁸ Геродот. “Тарих”, том I, 153.

⁴⁹ Ўша асар, том III, 92.

⁵⁰ Ўша асар, том III, 93.

саклари деб номланган. Форслар скифларнинг ҳаммасини саклар деб атайдилар. Бактрияликлар ва сакларнинг сардори Гистасп – Доро ва Кирнинг кизи Атоссанинг ўғли бўлган⁵¹”. “Парфянлар, хорасмийлар, суғдлар, гандарийлар ва дадиклар бактрияликларнинг қуролларига ўхшаган яроғ-аслохалар билан ҳарбий юришга кирганлар. Уларнинг йўлбошчилари: парфян ва хорасмийларда Фарнакнинг ўғли Артабаз; суғдларники-Артей ўғли Азан бўлган⁵²”. “Бактрия чавондозларининг қуроллари пиёда аскарлар қуролларига ўхшаган, худди каспийларникини ўзи эди.... Каспийлар ва париканийлар ҳам худди пиёда аскарлардек қуролланган эдилар. Араблар ҳам худди пиёда аскарлардек қуролланган эдилар, аммо уларнинг барчаси туяларда шундай тез чопар эдиларки, улар тез юришда сипоҳийлардан қолишмас эдилар”⁵³.

Геродот Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари ҳақидаги ҳикояларини айнан массагетлардаш бошлайди: “Бу халқларни ўзига тобе қилгандан сўнг,- дейди Геродот- Кир массагетларни истило қилиш мақсадини ўз олдига қўйган. Бу массагетлар, айтишларича, жасур ва беҳисоб қабиладир. Улар шарқда, куёш чиқиши йўналишида, Аракс дарёсининг нариги ёғида исседонларга рўпара бўлиб жойлашганлар. Баъзилар уларни скиф қабиласи, деб ҳисоблайдилар.”⁵⁴ “Баъзиларнинг айтишига кўра, Аракс Истрадан катта; бошқалар эса, аксинча, бу дарёни кичик деб ҳисоблайдилар. Аракс дарёсида ороллар кўп...Бу оролларда яшовчи одамлар ёзда мевали дарахт ҳосилини йиғиб, қишга қуритадилар....Массагетлар гулхан атрофига йиғилишиб, пишган меваларни оловга отадилар. Улардан чиққан ҳиддан, эллинлар вино ичиб маст бўлганларидек, кайф қиладилар. Оловга қанча кўп мева ташланса, ундан чиқадиган ҳид кўпайиб, бадмаст бўладилар. Сўнг ўринларидан туриб, ўйнашадилар, ашула айтишадилар. Бу қабилаларнинг турмуш тарзи ҳақида

⁵¹ Ўша асар, том VII, 64.

⁵² Ўша асар, том VII, 66.

⁵³ Геродот. “Тарих”, том VII, 86.

⁵⁴ Ўша асар, том I, 201.

шундай ҳикоя қиладилар. Аракснинг бир ўзани каспий денгизига куйилади. Каспий денгизи бошқа сув омборлари билан боғланмаган денгиздир⁵⁵. “Массагетларнинг кийим-кечаклари скифларникига ўхшайди ва турмуш тарзи ҳам ўхшаш. Улар отда ва пиёда юрадилар. Одатда, уларнинг қуроллари камон, найза ва жангавор ойболталардан иборат. Уларнинг ҳамма нарсалари олтин ва мисдан ишланган. Аммо, барча санчик, ўқ ва ҳарбий болталарнинг металл қисми мисдан ишланган (бронзадан демоқчи-А.А.), бош кийимлари, бел камари олтин билан нақшланган. Улар отларининг эгар-жабдуқларини ҳам уст-бошлари каби олтин билан безатадилар. Темир ва кумушдан ясалган буюмлар уларнинг рўзғорида ишлатилмайди, чунки бу металллар массагетларнинг ерларида умуман учрамайди. Аммо, уларда олтин ва мис жуда кўп”⁵⁶

Массагетларнинг урф-одатлари ҳақида мана нималарни айтиш мумкин: Оиладаги эркакларнинг ҳар бири биттадан аёлга уйланади, аммо, улар оиладаги аёлларнинг истагани билан бирга жинсий алоқада бўлиши мумкин. Массагет бирон бир аёлга илакишиб қолса, ўзининг ўқдонини унинг юртаси эшигига осиб, ичкарига киради ва шундан сўнг бамайли ҳатир ўзга хонадон бекаси билан жинсий алоқада бўлиши мумкин. Уларда инсон учун (ҳеч қандай) қатъий норма белгиланмаган. Лекин, агар кимки ўта қариса, унинг барча қориндош-уруғлари йиғилишадилар ва қариёни ўлдиришиб, унинг этини қурбонликка сўйилган ҳайвон ғўшти билан бирга қайнатиб ейдилар. Бундай ўлим улар учун энг фахрий ўлим ҳисобланади.

Бошқа сабаблар билан ўлган кишилар ғўштини улар истемол қилмайдилар, аммо ерга кўмадилар. Массагетлар буғдай экмайдилар, чорвачилик ва балиқчилик билан шуғулланадилар (Араксда балиқ зиётидан ортиқ) ҳамда сут ичадилар. Массагетларда улуғланган ягона худо-бу Қуёшдир, Қуёшга улар отни қурбонлик қиладилар, чунки худога дунёдаги энг чакқон-тез чопар

⁵⁵ Ўша асар, том 1, 202.

⁵⁶ Ўша асар, том 1, 215.

жонлиқни қурбон қилиш лозим деб ўйлайдилар”⁵⁷.

Милоддан аввалги 530 йилда Кир II массагетлар устига юриш қилади. Геродотни ёзишича, шу кезларда массагетлар подшоси ўлган бўлиб, унинг ўрнига бева хотини-Тўмарис подшолик қиларди. Геродот ушбу воқеани қуйидагича ҳикоя қилади: “Массагетларнинг подшоси ўлган шоҳнинг беваси эди. Унинг номи Тўмарис эди. Кир II уни хотинликка олиш баҳонасида, унга совчилар юбаради. Аммо, Тўмарис Кирни унга уйланиш учун эмас, балки массагетлар подшолигини эгаллаш учун шундай қилганини тушуниб қолади ва унга рад жавоб беради. Кир айёрлик йўли билан ўз мақсадига етаолмагач, массагетлар юртига очик уруш эълон қилади. Дарёдан (Араксдан) қўшинни ўтказиш учун подшо сол-кўприк (понтоник мост) қуришга буюради, кўприк устига эса минора қурдиради. Кир қўшинлари бу ишлар билан бандлигида Тўмарис Кирга вакил юбариб, “Мидялилар подшоси! Кўприк қуришни тўхтат! Сен олдиндан билмайсанку, бу ишларинг сенга фойда келтирадими ёки йўқ. Шаштингдан қайт, ўз мамлакатингга подшолик қилавер, бошқалар юртига кўз олайтирма. Лекин сен, албатта, маслаҳатимга кўнмайсан, тинчликни уйламай, ўз билганингдан қолмайсан. Агар сен массагетлар устига ҳарбий юриш қилишни жуда истаётган бўлсанг, дарёга кўприк қуришни тўхтатгинда, дарёдан биз томонга бемалол кечиб ўтавер, мен қўшинларимни соҳилдан уч кунлик йўл нарига олиб кетаман. Агар сен истасанг, соҳилдан уч кунлик йўл нарига қўшинингни олиб кет, мен дарёдан кечиб ўтай, сенинг юртинг чегараларида жангга қилайлик” Шундан сўнг Кир амалдорлари билан маслаҳат кенгаши ўтказади ва Тўмарисни қўшинлари билан ўз ерларида қарши олишга келишадилар.

Аммо, йиғинда қатнашганлардан бири-лидиялик Крез бундай қарорга келиш катта хатоликка йўл қўйиш билан баробар эканлигини шоҳга исботлайди ва дейдики, “Агар душманни ўз ерингга киритсанг, сенга катта ҳавф туғилади: мағлубиятга учраб, мамлакатинг бошига офатлар келтирасан.

⁵⁷ Геродот, “Тарих”, том 1, 216.

Чунки, массагетлар ғалабадан сўнг ўз юртларига осонликча қайтиб кетмайдилар, аксинча мамлакатинг ичқарисига босиб бораверади. Агар сен ғолиб чиқсанг, сениг ютугинг унчалар катта бўлмайди. Бу ютуқ уларнинг ерларида юз берса, сен уларни ўз юртларида қувлайсан. Мен ҳар икки ҳолатни таҳлил қилиб, шундай хулосага келдимки, сен душманни ўз ерида енгиб, тўғридан-тўғри Тўмарис юртига кириб борасан. Менимча, дарёдан ўтиб, улар юртига кириб олайлик, қани душмонларимиз қанчага чекинар экан, сўнг улар устидан ғолиб чиқиш йўлларини ўйлайлик” деб Крез ўз режасини баён қилади. “Билсам, массагетлар аслзодаларга хос форс турмуш тарзидан мутлақо беҳабар ва улар (массагет жангчилари-А.А.) шоҳона дастурхон кўрмаган эканлар. Ҳарбий лагерда кўпгина қўйлар сўйилиб, тўкин дастурхон ясаиб, кичик бир отряд билан керагидан ортиқ вино ичимликлари қолдириш режалаштирилади. Асосий қўшин эса дарё томон чекиниши керак. Агар мен адашмасам, - дейди Геродот- душмон лагерида қолдирилган қисмни массагетлар енгиб, лагерда тузалган тўкин дастурхонга ташланадилар, маишат бошланиб кетади. Мўл-кўл винолардан бадмаст бўлган душмон устига Кир қўшинлари ёпирилиб ташланадилар ва буюк ғалабага эришиш имкониятлари яратилади⁵⁸.

“Кир биринчи маслохатдан воз кечиб, Крез таклифини қабул қилади. Сўнг шоҳ Тўмарисга ҳабар юбариб, уни чекинишга, дарёдан ўтиб олиб, унинг ерида жанг қилишга тайёр эканлигини билдиради. Малика ваъдасига биноан ўз қўшинлари билан чекинади. Кир эса ўғли Камбисни валиахд қилиб тайинлаб, унга Крезни хурмат қилишга ва (урушда бирон ҳол юз бергудек бўлса) доимо ғамхурлик қилиб юришни топширади. Шундан сўнг Кир Крез билан Камбизни Персидага жўнашга рухсат беради, ўзи эса қўшинлари билан дарёдан кечиб ўтабошлади. Араксдан ўтгач, массагетлар ерида Кир туш кўради. Тушида у катта ўғли Гистаспни елкасида қанотлар ва у қанотларни бири Осиёни, иккинчиси Европани ёритиб турган эмиш. Арсам

⁵⁸ Геродот. “Тарих”, том 1, 205-207.

ўғли Гистаспнинг энг катта фарзанди, Аҳамонийлар уруғидан бўлган Доро ўша вақтда 20 ёшларда бўлгани учун ҳарбий хизматга олинмай Персияда қолиб кетган эди. Уйғониб Кир кўрган туши устида ўйлай бошлайди,

Сўнг у ҳузурига Гистаспни чақириб, гувоҳларсиз дейди: « Гистасп! Сенинг ўғлинг менга ва менинг давлатимга ҳавф солмоқда. Бу менга аниқ маълум бўлди... Чунки худолар менинг ҳақимда қайғурмоқдалар. Хуллас, тушимдан маълумки, сенинг ўғлинг менинг жонимга қасд қилмоқчи. Шунинг учун Персидага тезроқ қайтгинда ўғлингни жазога торт, мен массагетлар юртини таслим этгач, уйга қайтаман” дейди⁵⁹.

Кирнинг тушида илоҳларнинг маълум қилишича, массагетлар билан бўладиган жангда унинг ҳалокати, подшолик эса Дорога ўтиши аён бўлади. Қаттиқ ташвишга тушган Кирни кўнглини кўтариш мақсадида, “эй олам паноҳ!, Сени ўлимингни истаган кимсани форс бўлиб туғилгандан кўра, тезроқ ўлгани яхши эди. Сен форсларни қулликдан озод этиб, барча халқлар устидан ҳукмронлик қилишни таъминладинг. Агар сенинг тушларинг менинг ўғлимни исёнкор эканлигини аён қилган экан, мен уни сенинг қўлингга топшираман, уни нима қилишликни ўзинг ҳал қил!”⁶⁰деб Персидага жўнайди. Кир эса ўз қўшинлари билан Араксдан ўтиб, бир кун йўл босади ва Крез маслохатига кўра лагер қуриб, энг заиф қўшинларидан бир қисмини тўкин дастурхон билан қолдириб, ўзи яна асосий қўшин билан Аракс бўйига қайтади. “Массагетлар армиясининг учдан бир қисми билан КирII қолдирган қўшин ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Жангда форслар қўшини енгилади. Ғалабадан хурсанд массагетлар тўзаб қўйилган тўкин дастурхонга ташланадилар, маишат бошланади. Массагетлар бадмаст бўлишиб, барчаси уйқуга кетган пайтда, Кир қўшинлари пайдо бўлиб, бир қисм массагетларни қиради, қолганларини осонгина асир оладилар. Асирлар орасида малика Тўмариснинг ўғли, массагетлар сардори Спаргамис ҳам бўлган эди”⁶¹.

⁵⁹ Ўша асар, том 1, 208-209.

⁶⁰ Ўша асар, том 1, 210.

⁶¹ Геродот, “Тарих”, том 1, 211.

Геродот ўз ҳикояларини давом эттириб: “ Малика Тўмарис ўз қўшини ва ўғли билан юз берган воқеадан ҳабар топгач, Кирга элчи юбаради ва дедик, “Қонхўр Кир! Қуванма, бу ютуғинг билан. Узум виносини ичганда сизлар ҳам эс-хушингизни йўқатасиз, сўзлаганда маънисиз, нолойиқ иборалар ишлатасиз, ҳалол жангда қурол кучи билан эмас, балки шундай ифлос йўллар билан ўғлимни қўлга олдинг. Энди менинг сўзимга қулоқ сол: ўғлимни бер ва яхшилиқча менинг ерларимдан кет, қўшинимни учдан бир қисмини яксан қилишга эришдинг. Агар сен шундай қилмасанг, массагетлар илоҳи - Қуёш худоси олдида қасамёд қиламанки, мен сени-қонхўр жаллодни, қонингга тўйдираман”⁶². Аммо, Кир элчи сўзларига эҳтибор бермади, жанга отланди. Малика Тўмарис ўғли Спаргапис эса мастликдан хушига келгач, ёмон аҳволга тушиб қолганини тушунади, занжирбандликдан озод қилишлиқни Кирдан илтимос қилади. Валиахд қўллари қишандан озод этилгач, нодонлик қилиб қўйганлигидан орият қилиб, ўзини-ўзи ўлдиради”⁶³

«Кир Тўмарис таклифини эътиборга олмагач, малика бор кучи билан форслар устига ташланди. Бу жанг, менинг назаримда варварлар билан бўлган тўқнашувларнинг энг даҳшатлиси эди. Жангни бориши билишимча бундай бўлган. Аввало, ҳар икки томон бир-бирларига қарама-қарши туриб олиб, узоқдан камондан ўқ отишган. Ўқдонлар бўшагач, найза ва ханжарлар ёрдамида олишув бошланган.Томонлар узоқ олишадилар, ҳеч ким чекинишни истамайди. Ниҳоят массагетларнинг қўли баланд келади. Деярли форс қўшинлари ва Кир ҳам жангда ҳалоқ бўлади. У 29 йил подшолик қилган эди. Тўмарис Кир танасини ўликлар ичидан топдириб, унинг калласини одам қонига тўлдирилган чарм мешга солишни буюради. Сўнг мағрур она мақомида ўз қўшини ва асирлар олдида нутқ сўзлайди: «Сен ўғлимни ҳийлаю-найранг ишлатиб қўлга туширдинг ва нобуд қилдинг. Мен эса ҳаётман ва сени жангда енгдим. Шунинг учун сенга мен айтган эдим,

⁶² Ўша асар, том 1, 212.

⁶³ Ўша асар, том 1, 213.

қонингга тўйдираман”⁶⁴. Бу хабарларнинг охирида Геродот бундай хулосага келади: “Кирнинг ўлими ҳақидаги кўпдан-кўп ҳикоялар орасида менимча, бу ҳикоя энг ишончлидир”⁶⁵.

Геродотдан аввал аجدодларимиз ҳақида илк хабарлар келтирган бошқа бир юнон тарихчиси милетлик Гекатей бўлиб, у милоддан аввалги VI-V асрларда яшаб, юртимиз қадимги халқлари ва аҳамоний империяси ўлкалари рўйхати ҳақида хабар берган. Унинг маълумотларидан Геродот ва Ктесийлар ўз асарларида фойдаланганлар. Хорасмиялар ва уларнинг Амударё куйи ҳавзаларига кўчиши ҳақидаги маълумотларни эса у Скилакнинг “Саёхатнома”сидан олиб, ўзининг “Ер қуррасининг тасвири” асарида баён этган.

Ктесий. Геродотнинг тарихий анъаналарини давом эттирган бошқа бир юнон тарихчиси Кичик Осиёдаги Книд шаҳридан чиққан Ктесийдир. У милоддан аввалги V аср охири ва IV асрнинг биринчи ярмида аҳамонийлар саройида шоҳ Артаксеркснинг шахсий табиби сифатида 17 йил хизмат қилган. Қадимги юнон афсоналари таъсирида тарбияланган Ктесий подшо саройида Шарқ халқлари достонлари ва тарихи билан жуда қизиққан. Шунинг учун у қадимги Шарқ давлатлари, шаҳарлари ва халқлари ҳақида талай маълумотлар тўплаб, “Ҳиндистон тасвири”, “Персика”, “Осиё солиғи ҳақида”, “Ер тасвири”, “Тоғ ҳақида”, “Дарёлар ҳақида” асарлар ёзган. Аммо, уларнинг биронтаси ҳам бизгача тўлиқ сақланиб қолмаган, кейинги давр муаррихлари баёнида, айниқса Диодорда келтирилган парчаларда сақланган. Ктесий айниқса Ҳиндистон ва Бактрия тарихига тегишли маълумотларга катта эътибор беради. Чунки Ҳиндистон ва унга чегарадош Қадимги Бактрия подшолиги юнон тарихчиларининг фикрига кўра, дунёнинг шарқий чегараларидаги охириги давлат бўлган. Унга чегарадош қадимги Бактрия эса олтин ва лаъли ложувард тош конларига бой ўлка бўлиб, унинг найзабоз ва камончи чавандозлари Эронда машхур эди.

⁶⁴ Ўша асар, том 1, 214.

⁶⁵ Ўша асар, том 1, 214.

Ктесий асарида тарихий вокеалар ривоятлар денгизида омукталашган бўлсада, айниқса Бактрия, бактрия халқи, унинг тарихига қизиқувчилар кўламининг кенглиги билан қимматлидир. Ктесий Оссурия подшоси Нин ва Бактрия подшоси Оксиард (бошқа манбааларда Заратушра) урушлари ҳақида, Кир II нинг бактрияликлар билан тўқнашуви тўғрисида ҳикоя қилади; Бактриянинг жуда кўп истеҳкомлари ва қалъалари тўғрисида, унинг баланд ва мустаҳкам мудофаа деворлари билан ўраб олинган пойтахти Бактра номли шаҳар бўлгани, унда подшо қасри жойлашгани тўғрисида маълумотлар келтиради ҳамда шу шаҳарни қамал қилган Оссурия подшоси Нин тўғрисида куйидагиларни ёзади: “Нин бактрияликларга қарши юришни бошлаган. У Бактриянинг қалъалари, аҳолисининг кўплиги ва жасурлиги ҳақида хабардор бўлиб, ўзига бўйсундирган халқлардан кўп сонли кўшинларни йиғиб олган. Шу кўшинларга сардор бўлиб, Нин Бактрия юртига бостириб кирган, аммо вилоятдаги хилма-хил тоғ даралари ва йўллар уни кўшинларни бир неча қисмларга бўлишга мажбур қилган”. Матн мазмунидан маълумки, Нин кўшинлари Бактра шаҳри деворларини бузиб, қалъа ичига кира олмаган.

Кўп тадқиқотчилар томонидан шубҳа остига олинган Ктесий маълумотлари археология тадқиқотларида ўз тасдиғини топмоқда. Ҳозирги кунда Бактрия тупроғида милоддан аввалги I-минг йилликнинг биринчи ярмига оид 240 дан ортиқ қишлоқ-кўрғонлар, қалъалар ва шаҳар қолдиқлари топиб ўрганилган. Биргина Сурхон воҳасида жойлашган Кучуктепа, Пшактепа, Бешкўтон, Талашкан, Жондавлат, Бандихон, Бўйрачи, Қизилча, Обишир, Шўртепа каби ёдгорликларни эслаш кифоя. Улар мудофаа деворлари, мудофаа буржлари билан мустаҳкамланган қалъалар ва кўрғонлардир. Қадимги аҳоли у даврларда суғорма деҳқончилик билан шуғулланган. Уй-қурилиши, диний ва дунёвий монументал бинолар қурилиши, кўп тармоқли хунармандчилик ва савдо-сотиқ, айниқса унинг кулолчилик, металлургия, заргарлик, тўқимачилик ва кўнчилик соҳалари Бактрияда юксак даражада ривожланганлигидан гувоҳлик беради.

Агар Авестода Бактрияни “энг яхши мамлакатлар ва ўлкалардан бири бўлган, баланд байроқли, гўзал ўлка” деб таърифланса, юнон муаллифлари “минг шаҳарли давлат” деб атайдилар. Герордотдан олдин “бактрия халқи” тушунчасини буюк Эсхил “Форслар” трагедиясида ишлатади ва форсларда ёш бактриялик жангчилардан Тенаган ва Аритом исмларини тилга олиб, уларни Саламин жангида (милоддан аввалги 480 йилда) қаҳрамонларча курашиб халок бўлганини эслайди.

Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари ҳақида аниқ ва ишонарли маълумотлар Искандар тарихчилари ва улардан кейин ўтган юнон муаррихлари қаламига мансубдир. Милоддан аввалги 329 йилда Македониялик Искандарнинг Бактрия ва Сугдиёна ерларига ҳарбий юришларида, унинг қўшини билан бирга бўлажак тарихчилар-Птолемей, Аристовул, Онесикрит, Каллисфен ва Харесслар хизмат қилиб, турли хил сиёсий ва маданий воқеяликларни ёзиб борганлар. Аммо, бу маълумотлар уларнинг ўзлари томонидан ёзилган махсус асар сифатида бизгача етиб келмаган бўлсада, у маълумотлардан сўнгги давр юнон тарихчилари ва географлари кенг фойдаланганлар. Масалан, Диодор (мил. авв. 90-21 йиллар) «Тарихий кутубхона», Страбон (мил. авв. 64-24 йиллар) «География» , Помпей Трог (мил. авв. 1-милодий 1 аср) “Филипп тарихи” асарларини, Плутарх (милодий 46-127 йиллар), Клавдий Птолемейлар (милодий II аср) ўз ҳикояларини, Плиний (милодий I аср) “Табиий тарих” номли китобини яратдилар. Аммо, Искандар ҳарбий юришлари ҳақида кенг ва тўлиқ маълумотлар римлик Квинт Курций Руф (милоддан аввалги I асрнинг охири – милодий 1 аср ўрталари) ва юнон Арриан (милодий 90/95-175 йиллар) асарларида бизгача етиб келган. Арриан “Искандар юришлари”, Квинт Курций Руф эса “Македонияли Искандар тарихи” асарларини яратган. Куйида уларнинг асарларидан М.Е.Сергеенко ва В.С.Соколовлар томонидан рус тилига ағдарилган вариантыдан парчалар келтирамиз.

Арриан. Македониялик Искандарнинг Ўрта Шарқ ва Ўрта Осиё

худудларига ҳарбий юришлари ҳақида ёзган антик дунё тарихчиларидан бўлиб, юртимиз қадимги халқлари, уларнинг урф-одатлари, жангавор мард ўғлонлар эканлиги ҳамда енгилмас Искандар қўшинига кутилмаганда пайдо бўлиб, илк бор зарба берган жасур халқлар эканлиги ҳақида ноёб маълумотлар беради. Арриан ҳикоя қилади: “Искандар яқинлашиб келиши ҳақида эшитиб, Бесс Окс дарёсидан кечиб ўтади ва кемаларини ёндириб, Наутака-суғдийлар ерига йўл олади»⁶⁶ Спитамен ва Оксиард билан бирга суғд чавандозлари ҳамда Танаис дайлари унга эргашадилар. Бактрия чавандозлари Беснинг қочишидан хабар топиб, ҳар томонларга қараб ўз уйларига йўл оладилар. Искандар Драпсакка етиб келади, қўшинларга дам бериб, уларни Бактриядаги энг йирик шаҳарлар-Аорн ва Бақтра томонга юргизади. Бу шаҳарларни хужум қилиб забт этади. Ҳимоясиз таслим бўлган бактрийларга ҳоким қилиб форс Артабоз тайинланади»⁶⁷.

“Искандар чавандоз қўшинларини маҳаллий отлар билан таъминлаб Суғдиёна пойтахти Марокандага йўл олади»⁶⁸. “Шу жойдан Танаис дарёсига қараб юради. Танаис ҳам Кавказ тоғларидан бошланади, Аристовул сўзларига кўра, варварлар (юнонлар ўзга халқларга нисбатан одатда “варвар” иборасини ишлатишга одатланганлар-А.А.) уни Орксант дарёси дейдилар⁶⁹; “Шу ерда озиқ- овқатлар ғамлашга чиққан македонлар маҳаллий аҳоли томонидан қириб ташланади, кейин уларнинг ўзлар тик ва чиқиб бўлмайдиган қояга қочиб бекинадилар. Улар 30 мингга яқин бўлган”⁷⁰. “Македонлар қояга чиқиш учун бир неча марта ҳаракат қиладилар; дастлаб улар варварлар ўқлари остида ортга чекинадилар; кўп аскарлар ярадор бўлади; Искандарнинг сонига ўқ тегиб, суягини бир қисмини учуриб кетади. Шунга қарамасдан қоядаги қалъа хужум билан олинади. Македонлар варварларнинг бир қисмини жойида қириб ташлайдилар, уларнинг кўплари

⁶⁶ Арриан. Искандар юришлари. III – китоб, 27, 9.

⁶⁷ Ўша асар, III - китоб, 27, 10.

⁶⁸ Ўша асар, III – китоб, 30, 6.

⁶⁹ Ўша асар, III – китоб, 30, 7.

⁷⁰ Ўша асар, III - китоб, 30, 10.

ўзларини қоялардан ташлаб ҳалок бўладилар, шунинг учун ҳам 30000 дан 800 киши тирик қолади”⁷¹. “Спитамен ўз жангчилари билан Мароканда қалъасини қўриқлаётган македонларга хужум қилади”⁷². “Искандар Марокандага ёрдамчи қўшин юбарганидан хабар топиб, Спитамен қалъа камалини тўхтатиб, Суғдиёнадаги базилейя – подшо шахрига отланади”⁷³ (Базилейя Пойарикдаги Кўктепа болса керак- А.А.). “Спитамен яна 600 та скиф отлиқларини ўз қўшинига қўшиб олади ва скиф иттифоқдошларидан кўнгли кўтарилиб, хужум қилаётган македонларга қарши жанг қилишга қарор қилади. Скиф даштларининг текислигида туриб у душманнинг хужумини ҳам қутмади, душманга хужум ҳам қилмади; фақат унинг чавандозлари пиёда македонларнинг атрофида от чоптириб юрдилар ва уларга ўқ отдилар”⁷⁴. “Фарнухнинг аскарларидан улар осонгина қутилдилар, чунки уларнинг отлари чаққонроқ бўлиб, ўша пайтда ҳали чарчамаган эди, Андромах қўшинларидаги отлар эса олис йўлларда чарчаб, емиш камлигидан заифлашганди. Скифлар жанг майдонида турган ва чекинаётган македонларга ғайрат билан хужум қиладилар”⁷⁵. “Кўпдан-кўп македонлар яраланади ва ҳалок бўлади; хуллас аскарлар тўртбурчак бир қатор сафланиб, Политимет дарёси томонга чекинадилар; бу ерда ўрмон бўлиб, ўрмондаги чангалзорлар варварларнинг ўқларига тўсиқ бўлади ва пиёда аскарларнинг ҳаракатларига кўпроқ фойда келтиради”⁷⁶. Арриан шу ерда Искандар қўшинларини кечувдан ўтиш вақтидаги тартибсизлик, улар орасида юз берган кўркув ҳақида гапириб, сўнг ҳикоясини давом эттиради: “Македонларнинг хатоларини сезиб қолган отлик варварлар ҳар иккала қирғоқдан отлари билан дарёга ташланадилар.... Македонларнинг баъзилари дарёдан кечиб ўтган эдилар ва узоқлашганларнинг ортидан варвар суворийлари қувадилар,

⁷¹ Ўша асар, III – китоб, 30, 11.

⁷² Ўша асар, IV – китоб, 5, 2.

⁷³ Ўша асар, IV – китоб, 5, 3.

⁷⁴ Арриан. Искандар юришлари. IV китоб, 5, 4.

⁷⁵ Ўша асар, IV китоб, 5, 5.

⁷⁶ Ўша асар, IV китоб, 5, 6.

бошқа бирлари дарёни кечиб ўтаётганларга рўбаро бўлиб, уларни ортга, сувга улоқтирадилар ёки ўқ отадилар ёки дарёга келаётганлар ортидан хужум қиладилар. Оғир аҳволга учраган македонлар дарё ўртасидаги кичик оролга ташланадилар. Спитамен аскарлари уларни ўраб олиб, ҳаммасини қириб ташлайдилар; бошқа бир кичик қисмини асирликка олиб, ҳаммасини ўлдирадилар”⁷⁷. (Аррианни бу ҳикояси Зарафшон дарёсининг Пойарик туманида Окдарё ва Қора дарё каби ирмоқларга бўлинган жойида Мианкал номли кичик бир орол ҳосил бўлган, гап шу орол ҳақида бормоқда-А. А.). «Шу мағлубият ҳақида Искандарга хабар етиб келганда у аскарларнинг аччиқ тақдирларидан қайғуга тушади ва Спитаменга қарши шиддатли хужум қилишга қарор қилади. У ўзи чавандозлар қўшинининг ярмига ва тез юрар пиёда аскарларга бош бўлиб, Мароқандага йўл олади, унинг билишича, Спитамен шаҳарга қайтиб қалъани яна қамал қилган”⁷⁸. Арриан ҳикоясини давом эттириб хабар қиладикки, Искандар уч кун узоқ йўл босиб, тўртинчи куни тонгда Мароқандага етиб келса, ундан хабар топган Спитамен аллақачон шаҳарни ташлаб саҳрога чекинади. Искандар уни кетидан изма-из қувиб, йўл-йўлакай учраган маҳаллий аҳолини аёвсиз қиличдан ўтказиб, қишлоқ ва шаҳарларни вайрон қилади. “У Политимет дарёси сувларидан фойдаланувчи бутун мамлакат ерларидан ўтди”⁷⁹, дейди Арриан. Демак, Спитамен Бухоро томон чекиниб, Қизил Қум ичкарасига қириб кетган. Самарқанд ва Бухоро оралиғидаги аҳоли пунктларининг деярли барчаси Искандар қўшинларидан азиат чеккан.

Аррианни ёзишича, Искандар алаmidан ўтказган ёвузликларини яқунлаб, Спитаменга етаолмай Зарипда (Балх қалъасига- А.А.) қишни ўтказди. Шу пайтда Искандар хузурига Хоразмдан колхлар ва Амазонка қабилаларига қўшни бўлиб яшаганлиги ҳақида ҳикоя қилиб подшо Фарасман келади ва унга Хоразмдан шимолда яшовчи қабилаларни истило қилиш

⁷⁷ Ўша асар, IV китоб, 5, 8.

⁷⁸ Ўша асар, IV китоб, 6, 3.

⁷⁹ Ўша асар, IV китоб, 6, 5.

ниятида бўлса, ҳар қандай ёрдамга тайёр эканлигини билдиради. Искандар Фарасманга миннатдорчилик билдириб, у билан дўстлик иттифоқи шартномасига имзо чекади ҳамда Понт денгизи томон юришга ҳозир вақти йўқлигини билдириб, Фарасманни Бактрия сатрапи форс Артабоз ҳузурига юбариб, ватанига жўнатади. Ўзи эса Суғдиёна шаҳарларида қолдирган ишончли одамларига - ҳокимларига қарши чиққанларга жазо бериш ва Суғдда тартиб ўрнатишни режалаштиради⁸⁰. Ниҳоят, Искандар махсус қўшин билан бирнеча яқинларини Бактрияда қолдириб, “уларга шу давлатни назорат қилиб туриш билан бирга варварларнинг ғалаёнлар кўтаришига йўл қўймаслик ва бошланган қўзғолонларни бостириш ҳақида буйруқ бериб” ўзи Мароқандага отланади⁸¹. “Искандар шу ишлар билан банд бўлган пайтда, Спитамен скиф-массагет ерларида 600 та отлик сипоҳийларга бош бўлиб, Бактриядаги бир қалъага етиб келади. Қалъа кўрикчиларининг бошлиғи Фрурах ва унинг аскарлари ҳам душман томонидан хужум ҳавфини кутмаганлар, аскарлар қирилади. Фрурах асирликка олинади. Шу қалъани қўлга киритишганларидан кўнгли кўтарилиб, улар бир неча кундан сўнг Зариаспга етиб келадилар, аммо шаҳарга хужум қилмадилар ва катта ўлжани қўлга олиб ортга қайтишга қарор қиладилар”⁸². “Кратер бу ҳақда хабар олиб, массагетларга қарши шиддатли юриш бошлади. Улар бундан хабардор бўлиб, чўлга чекинадилар. Кратер Спитаменнинг изидан қувиб, унга сахро чегараларида етиб олади; унинг (Спитаменнинг – А.А.) бошчиллигида яна мингта отлик массагетлар бор эди. Македонлар ва скифлар ўртасидаги кучли жангда македонлар ғалаба қозанадилар. Скифларнинг 150 та чавандозлари ҳалок бўлади. Бошқалари осонлик билан чўлга бекинадилар; уларнинг кетидан қувиш македонлар учун оғир бўлади”⁸³. Жангда катта талофат кўрган Спитамен айғоқчилари орқали билдики, македонлар уларни ҳар

⁸⁰ Арриан. Искандар юришлари. IV китоб, 7, 1; 15, 4, 5, 7.

⁸¹ Ўша асар, IV китоб, 16, 1, 2.

⁸² Ўша асар, IV китоб, 16, 4.

⁸³ Ўша асар, IV китоб, 17, 1, 2.

томондан қуршаб, сиқувга олган. Кутилишни ягона йўли македонларнинг Кен бошчиллигидаги қўшинларига қарши шиддатли хужум билан ғалаба қозониб, қуршовдан чиқиш. Шу мақсадда Спитамен Гава суғдийлари билан скиф-массагетлар юрти чегараларига йиғилиб, отрядидаги 3000 кўчманчи чавандозларни Суғдиёна томонга юришга кўндиради⁸⁴. “Бу скифлар, - Аррианни ёзишича, - жуда ҳам қашшоқ аҳволда яшаганлар; бойлик мулкларидан ажраб қолишдан кўркмас эдилар, шунинг учун уларни ҳар қандай урушларга рози қилиш осон эди. Кен Спитамен унга яқинлашиб келишини сезиб, унга қарши чиқади”. “Шиддатли жанг бошланиб, у македонлар учун ғалаба билан якунланди; бу жангда душманнинг 800 та отлик чавандозлари, Кен қўшинидан эса 25 та чавандоз ва 12 та пиёда аскар ҳалок бўлади. Кўпчиллик бактрияликлар Спитаменни ташлаб, уни ёлғиз қолдирадилар ва Кен олдига етиб келиб, асирга тушадилар”. “Мағлубиятга учраган кўчманчи чавандозлар ўзлари билан жангда қатнашган қуролдошлари-боҳтарийлар ва суғдийларни от-араваларидаги юкларини талаб, Спитамен билан дашт ичида ғойиб бўладилар. Кўчманчи массагет чавандозлари Искандарни ўзи улар изидан қувиб келаётганлигини билгач, ўз сардорлари-Спитаменни бошини кесиб Искандарга юбарадилар”⁸⁵

Квинт Курций Руф қадимги Юнонистоннинг антик даври тарихчилари мактабининг вакилларида бири бўлиб, у ўзининг “Македониялик Искандар тарихи” асарида қадимги Бактриянинг ранг- баранг табиати ва Искандар ҳарбий юришлари ҳақида яхши маълумотлар қолдирган. Масалан у Бактрия мамлакатининг табиати ҳақида шундай ёзади: “Бактриянинг табиати бой ва турли-тумандир. Баъзи жойларда кўпдан-кўп дарахтзорлар ва ток новдаси сероб ширин мева ҳосил қилади; унумдор ерларни кўп сонли булоқ-дарёлар суғорадилар; ҳосилдор тупроғида бўғдой экилади; бошқа ерлар ўтлоқлар учун қолдирилади”. “Мамлакатнинг катта бир қисмини ҳосилсиз даштлар

⁸⁴ Ўша асар, IV китоб, 17, 4.

⁸⁵ Арриан. Искандар Юришлари. IV китоб, 17. 5, 6, 7.

эгаллайди; сувсизлик туфайли ташлаб қўйилган вилоятларда на одамлар, на мевалар бор. Понтдан (денгиздан – А.А.) эсаётган шамоллар текисликларга кумларни учириб келтиради; олис масофадан кум уюмлари катта тепаликларга ўхшаб кетади; шу ерда йўлларнинг излари йўқолиб қолади”⁸⁶. Курций Руф Искандарнинг Осиёга уюштирган ҳарбий юришлари ҳақида, айниқса унинг Ўрта Осиёдаги ҳарбий ҳаракатлари тўғрисида қимматли маълумотлар қолдирган. Улардан парчалар келтирамиз: “Искандар Бактрия вилоятини бошқаришни тажрибали лашкарбошиларида бири Артабозга топшириб, унинг билан бирга қўриқчи қўшин ва от-аравалар қолдиради. Ўзи эса ҳаракатдаги қўшинларга бош бўлиб, Суғдиёна саҳросига йўл олади”⁸⁷. “Хуллас, кечки пайт у Окс дарёсига етиб келади. Аммо, унинг изидан келаётган кўпдан-кўп аскарлар унга етаолмайдилар ва орқада қоладилар. Шунинг учун ҳам у баланд тоғ устида ўт ёндиришга буйруқ беради, орқада қолганлар учун аланга нури лагерга яқинлаб қолганликларини билдиради”⁸⁸. Македонлар дарёдан соллар орқали барча қўшин ва уларнинг юк-тоқларини 6 кунда ўтказиб, сўнг узок йўл босиб, “Искандар Мароқандага етиб келади. Унинг мудрофаа деворларининг узунлиги 70 стадий; шаҳар қўрғони иккинчи девор билан ўраб олинган”⁸⁹. “Танаис ортидаги сикф мамлакатининг подшоси македонлар томонидан дарё бўйида асос солинган шаҳарни вайрон қилиш ва македонларни дарё қирғогидан узок масофага қувиб чиқариш учун катта бир отлик қўшинга бош қилиб акаси Каратазисни юбаради. Танаис дарёси бакрийларни европалик скифлардан ажратиб туради”⁹⁰. “Искандар тайёргарлик кўрмасдан биринчи бўлиб жанг қилишга эришади, унинг кўз ўнгида душман чавандозлари отда чопадилар, у эса ярадорликдан бутунлай тузалмаган. Хуллас, у дўстларини маслахатга чақиради”. “У душмандан эмас, ноқулай вазиятдан кўрққан эди. Бактриялилар исён кўтардилар, скифлар

⁸⁶ Курций Руф. Македониялик Искандар тарихи. VII китоб, IV боб, 26, 27.

⁸⁷ Ўша асар, VII китоб, V боб, 1.

⁸⁸ Ўша асар, VII китоб, V боб, 13.

⁸⁹ Ўша асар, VII китоб, VII боб, 6, 17.

⁹⁰ Ўша асар, VII китоб, VII боб, 1, 2.

безовта қиладилар; унинг ўзи зўрга оёқда туриб, отга минишга ҳам, йўлбошчи бўлишга ва аскарларни рухлантиришга ҳам имкон топмади”⁹¹ Курций Руф Искандар билан Спитамен қўшинлари ўртасидаги жангу-жадаллар ҳақидаги ҳикояларида буюк ғалабаларга ўрганган Искандарни Спитамен ҳарбий тактикалари чўчитиб қўйганлиги, унга қарши қўшинга тажрибали саркардалар ва кўп ҳолларда шахсан ўзи бош бўлиб жангга кириши, душмоннинг “ҳар бир отларида иккитадан қуролланган чавандозлар бўлиб, кутилмаганда улар навбат билан отдан тушиб, отлиқлар жангида душманига тўсқинлик қилишлари”, аскарларнинг эпчиллиги отларнинг чаққонлигига ўхшаб кетиши ва уларнинг душманларга қарши бирданига ортдан, рўппара ва ён томонлардан хужумга ўтиб, душманни довдиратиб қўйишлари ҳақида ёзади⁹². Спитамен билан македон қўшини кўмандони Менедем ўртасидаги жангда тажрибали Менедем қанчалар ўз қўшини жангчиларини мардликка ва жасоратга чақириб, уларни рухлантирмасин, ёмғурдек ёғиб турган Спитамен жангчилари сиқувига бардош бера олмайди, Менедемнинг душмон устига дахшат солиб ташланишлари ҳам фойда бермайди, ниҳоят у “саноксиз яралардан заифлашиб, жонсиз от устидан йиқилади”⁹³. Македонлар “бу жангларда 2000 та пиёда, 300 та отлик чавандозларидан ажрайди. Жанг майдонидан чиқиб келган аскарларни ўлим жазоси билан кўрқитиб, Искандар бу мағлубият ҳақидаги хабарни эҳтиётлик билан сир сақлади”⁹⁴.

Курций Руф ўз асарида Бактрия каби Суғдиёна ҳақида ҳам маълумотлар қолдирган. Унинг ёзишича, “Суғдиёна-кенг худудий масофадаги даштли мамлакатдан иборат, чўлларининг кенглиги 80 стадийга яқинлашади. маҳаллий аҳоли томонидан Политимет деган дарё мамлакат бўйлаб шиддатли оқади. Сув йўли ўзани торайиб, дарё қум ичига оқади ва

⁹¹ Курций Руф. Македониялик Искандар тарихи. VII китоб, VII боб, 5, 6.

⁹² Ўша асар, VII китоб, VII боб, 30, 31, 32, 33.

⁹³ Ўша асар, VII китоб, VII боб, 34, 35, 36.

⁹⁴ Ўша асар, VII китоб, VII боб, 39.

кумга сингиб кетади”⁹⁵. Курций Руф Искандар Спитамен билан уч йил давом этган машоқатли урушда ғолиб чиққач, қўзғолончиларни жазолаш учун уларни тирик қолган етакчиларини талаб қилади, деб ёзади. Шунда “суғдийлар асирлардан подшога 30 та кучли эрларни олиб келадилар, улар подшо буйруғига биноан ўлим жазосига берилишини эшитиб, мағрур ҳолатда ғоят хурсонд бўлишиб куйлайдилар”. “Подшо уларнинг мардлигидан ажабланиб, ортга қайтаришга буйруқ беради ва ўлим олдидан уларнинг шодланиш сабабларини суриштиради. Улар айтадиларки, агар улар ўзларига бошқа биров ўлим жазосини берганда, қайғуланиб ўлардилар, аммо ўз аجدодларининг ёнига уларни ҳамма қабилалар устидан ғолиб чиққан улуг подшо юбарганлигидан хурсонд бўлишиб, ўз жонажон қўшиқларини айтдилар ва бутун жасурлар орзуси бўлган фахрли ўлимни байрам қилдилар”⁹⁶ деб жавоб қилган эканлар.

Страбон машхур «География» асарининг муаллифи. У Ўрта Осиё қадимги халқларининг урф-одатлари, шаҳарлари ва дарёлари ҳақида маълумотлар беради: “Олдинги замонларда бактрийлар ва суғдийларнинг турмуш тарзи ва урф-одатлари кўчманчиларнинг турмуш тарзидан кўп фарқ қилмаган, аммо бактрийларнинг анъанавий маданияти анча юқори бўлган; лекин улар ҳақидаги Онесикритнинг фикри мақтовга сазовор эмас. Унинг сўзларига кўра, қарилик ва касалликдан қаттиқ толиққан одамларни улар махсус боққанлар ва ўзларининг маҳаллий тилларида “гўрковлар” деган итларга тирик ҳолда ташлаганлар. Бактрийлар пойтахти деворларидан ташқари жойлар тоза бўлган, лекин мамлакат ичқарисидаги ҳудуднинг катта бир қисми одамлар суяклари билан тўлдирилган; Искандар бу урф-одатни йўқ қилди. Шунга ўхшаган ҳикояларни каспийлар ҳақида ҳам айтиб берадилар: улар 70 ёшдан ошган ўз ота-оналарини қамаб қўядилар ва оч қолдирадилар”⁹⁷. Страбон юртимиз қадимги шаҳарлари ҳақида

⁹⁵ Ўша асар, VII китоб, X боб, 1.

⁹⁶ Ўша асар, VII китоб, X боб, 4, 5.

⁹⁷ Страбон. География. XI китоб, XI боб, 3.

куйидагиларни ёзади: “Айтишларича, Искандар Бактрия ва Суғдиёнада 8 та шаҳарга асос солган ва кўпларини вайрон қилган. Вайрон қилганлари жумласидан Бактриядаги Кариата (бу ерда Каллисфен қўлга тушиб қамоққа олинган), Суғдиёнадаги Мароқанда ва Кира – Яксарт дарёсидаги Кир томонидан қурилган охирги шаҳар; бу форс давлатининг чеккаси бўлган. Искандар Кирни иззат-хурмат қилган бўлса ҳам, бу шаҳар аҳолисини кўпдан-кўп қўзғолонлари сабабли уни вайрон қилишга буйруқ берган...”⁹⁸ “Суғдиёна ичидан оқаётган дарёни Аристовулнинг айтишича, македонлар Политимет деб аташган. Орийлар еридан оқаётган Арий дарёсига ўхшаб бу дарё ҳам мамлакат ерларини суғориб, дашт ва чўл ўлкаларига интилади ва қумлар ичида йўқолиб кетади”⁹⁹.

Сиёсий тарих. Македониялик Искандарнинг Ўрта Осиё ҳудудларига ҳарбий юриши муносабати билан кўп мамлакатлар сиёсий ва этномаданий тарихида туб ўзгаришлар юз берди. Милоддан аввалги 329 йилда Искандар ўз қўшинлари билан Ҳиндикуш тоғ тизмаларидан ошиб ўтиб Бактриянинг пойтахт шаҳри Бактра ва бошқа шаҳарларни осонгина эгаллайди. Бактрия ва Суғдиёнанинг ҳокими Бесс эса охирги Аҳамоний Доро III ни ўлдириб, ўзини Артаксеркс номи билан “улуғ подшо” деб эълон қилади ва Искандарга қарши чиқа олмай, издошлари билан Суғдиёнага, унинг Наутака шаҳрига қочиб, қалъага яширинади. Курций Руфнинг хабар беришига қараганда Искандар қўшинлари Бактрадан чиқиб, Окс (Амударё) томон юриб, Термиздан ғарбда, Чўчка Гузар кечуви орқали Бесс ортидан Наутакага йўл олади. Қачоқ Бесс билан Спитамен, Аримаз, Датафарн ва бошқалар бирга бўлиб, Искандарни мамлакат ичкарисига киритмаслик мақсадида Бессни оёқ-қўлларини қишанлаб Наутакада қолдирадилар, ўзлари эса Суғдиёна ичкарисига кириб, Искандар хатти-ҳаракатларини кузатадилар. Аммо, Искандар Бессни қўлга олсада, орқага қайтмади, аксинча ҳарбий юришни давом эттирди. Унинг асл

⁹⁸ Ўша асар, XI китоб, XI боб, 4.

⁹⁹ Ўша асар, XI китоб, XI боб, 5.

ниятини тушуниб етган аслзода саркардалар Искандарни Бессдан подшо Доро III учун ўч олиш эмас, балки мамлакатни истило қилиш ниятида эканлигини пайқаб қоладилар.

Шундан сўнг Спитаменнинг мамлакатни ҳимоя қилиш ҳаракати бошланиб кетди. Спитамен ўз қўшинларини тўплаш ҳаракати билан юрган кезларда, Искандар Наутака ва Мароқанда шаҳарларини осонгина эгаллайди ва Мароқандада ўз ҳарбийларини бир қисмини қолдириб, Яксарт (Сирдарё) томон йўл олади. Уструшона тоғларида Искандар қўшинларига қарши маҳаллий аҳоли-мамакенлар хужум қиладилар. Жангда Искандар яраланади, аммо қаттиқ жанглар Искандар ғалабаси билан якунланади. Тоғликлардан 22 минг киши ҳалок бўлади. Искандар ҳарбий юришлари Яксарт томон давом этиб, Яксарт яқинидаги Кирополис шаҳри қамал қилинади.

Шу вақт Яксарт ортидаги саклар дарё соҳилига тўпланиб, македонларга хужум қилмоқчи бўладилар. Аммо, Искандар шошилишч дарёдан кечиб ўтиб, орада қаттиқ жанглар бўлади, саклар чекинадилар. Сўнг Искандар орқасига қайтиб, Яксарт соҳилида ҳарбий қалъа куради ва унга Александрия Эсхата (четдаги Искандария) деб ном беради. Шу пайт Мароқанда горнизонидан чопар келиб, Суғдиёнада македонларга қарши кўзғолон бошланиб кетгани, Мароқанда эса Спитамен отрядлари томонидан қамал қилингани ҳақида нохуш хабар келтиради. Кўзғолончиларни тор-мор келтириш учун Искандар шошилишч Фарнух билан Каран бошчиллигида пиёда ва отлик аскарларни Мароқандага жўнатади. Политимет бўйидаги шиддатли жангларда Спитамен юнонлар устидан ғалаба қозонади, икки мингдан ортиқ македонлар ҳалок бўладилар. Искандар учун бу жанг кутилмаган мағлубият бўлиб, Искандар энди жангларга қатъийроқ тайёрланиш зарурлигини тушуниб етади. (Шу жойда Спитаменни тажрибали юнон саркардаси Менедем билан бўлган жангдаги ғалабасини эсланг).

Искандар асосий кучлари билан Мароқандага етиб келади. Аммо, Спитамен бу пайтда Қашқадарё куйи ҳавзасида, Бухоро яқинида эди.

Ханузгача енгилиш нималигини билмаган Искандар ғазаб ўтида, Аррианни ёзишча, Самарқанд билан Бухоро ўртасидаги қишлоқ ва шаҳар аҳолисини қиличдан ўтказди. Милоддан аввалги 328 йилда Куйи Зарафшонда бўлган жангларда Спитамен мағлубиятга учраб, тинимсиз жанглар ва сарсон-саргардонликдан чарчаб, умидсизликка тушган унинг яқинлари Спитамен калласини олиб Искандарга топширадилар.

Юнон тарихчилари ёзишига қараганда, бу урушлар туфайли Суғдиёна харобага айланади, кўпгина суғдийлар Ҳисор тоғ тизмаларига жойлашган қалъаларга яширинадилар. 327 йилда Искандар Оксиард эгаллаб турган “Суғд қалъа”сини қўлга киритиб, Оксиарднинг гўзал қизи Рухшанакка (Раксона) уйланади. Суғдиёна ва Бактрия оралигидаги тоғларда жойлашган “Хориен қалъаси”да маҳаллий ҳокимлардан Хориен ўз оиласи ва яқинлари билан яшар эди. Искандар кўшинлари Хориен қалъасини ҳам осонгина эгаллайди. Таъкидлаш жоизки, аслзода Хориен ва Оксиардлар ўз тинчлигини ўйлаб Спитамен каби она-юрт ҳимояси учун қайғурмадилар. Шу муносабат билан шарқшунос олим В.В.Григорьев ватанпарвар суғдийларга ва уларнинг сардори Спитаменга юксак баҳо бериб шундай дейди: “ Агар Доро III Искандардан ўз подшолигини ҳимоя қила олмаган бўлса, Бесс разил номард чиққан бўлса ҳамки, аммо бу ерда, Туронда, шундай дов юраклар топилдики, улар чет элликларга бўйсуниб нималигини обдан тушуниб, уларга итоат этмадилар, шундай қўллар топилдики, улар чақирилмаган бегоналарга қарши халқ қасосини намоён этдилар”.

Искандар Бактрия, Суғдиёна ва Уструшонанинг бир қисмини истило этгач, Ҳиндистонга йўл олади, Ўрта Осиёнинг Хоразм, Фарғона, Чоч ва саклар юрти мустақил бўлиб қолади. Лекин Бактрия, Суғдиёна, Марғиёна ва Парфия вилоятлари салавкилар давлатига қўшилиб, ҳеч вақт ўтмай милоддан аввалги III аср ўрталаридан Бактрия, Суғдиёна ва Марғиёна таркибида Юнон-Бактрия давлати ташкил топади. Хуллас, Искандар Шарқ халқларини аҳамонийлар зулмидан озод қилиб, уларнинг устига юнон зулмини ўрнатди.

Подшолар, ҳокиму-тўралар алмашиб, сиёсат ўзгарди, аммо Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари мустақил бўлмади. Бу зулмдан қутулиш учун минтақа халқларига жуда кўп вақтлар ва озодлик учун курашлар қилишга, кўплаб қон тўкишга тўғри келди.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, македониялик Искандар ўз даврининг тадбиркор, ўз халқининг уддабирон фарзанди эди. Ўша замоннинг сиёсий жараёнлари шундай подшони, шоҳлар шоҳини талаб этди. У ташкил этган урушлар ва ундан кейин юз берган қирғинликлар ҳам халқ бошига кўплаб азоб ва ўлим келтирди. Шу билан бирга, Искандарнинг ҳарбий юришлари Ғарб ва Шарқ ўртасидаги савдо-сотиқ ва маданий алоқаларнинг ривожланишига олиб келди. Бу жараёнларнинг таъсирини моддий маданиятнинг ривожланишида, қурилиш ва меъморчиликда, кулолчилик ва тасвирий санъатда, янги алифбо ва ёзувларнинг тарқалишида, тангашунослик ва диний эътиқодларда кўриш мумкин. Юнонлар Қадимги Шарқнинг кўплаб маданий-хўжалик ютуқларини қабул қиладилар ва ўзларининг маданий таъсирларини ҳам маҳаллий аҳолининг маданиятига жорий қиладилар.

Искандар Ҳиндистонда ўз мақсадига эриша олмади, у ўз орзулари билан яккаланиб қолди. Искандарнинг ғолибона ҳарбий юришлари, унинг улкан ютуқлари қанчалар юксак бўлмасин, у узоқ ўлка халқлари тасаввурида улуғ подшо бўлиб қолмасин, улар, айниқса унинг ҳарбийлари қалбидаги ватан севгиси олдида ҳеч нарса бўлмай қолди, унинг жангавор аскарлари олдинга бир қадам ҳам босишни хоҳламай қўйдилар. Улар ортга қайтишни истаб қолдилар. Искандарнинг ҳарбий саркардалари “агар подшо аскарлари жангга рози бўлмаса, уларни хатто қириб ташлаб, Ганг дарёсига янги отаси-худо Амон билан биргаликда юриши мумкин», деб ўйлайдилар.

Бироқ, хушёр ва доно Искандар шарқий юришларни тўхтатилишини эълон қилиб, яна бир юксак ғалабани қўлга киритади, яъни оддий аскарлар меҳрини қозанади. Милоддан аввалги 325 йилда македонлар кемаларда Ҳинд дарёси орқали океанга етиб борадилар. Ҳарбийлар иккига бўлиниб, Неарх

бошчиллигидаги қисм кемаларда Форс қўлтиғига қараб сузадилар. Искандар ва унинг қисми эса сахролар орқали Эронга йўл оладилар. Милоддан аввалги 324 йилда улар (ҳар икки қисм) сахро ва сув азобини тотишиб, Эроннинг Суза шаҳрида учрашадилар. Шундай қилиб, Македония, Кичик Осиё, Миср, Сирдарё ва Ҳиндистонгача чўзилган кенгликларда йирик давлатга асос солинади. Бу давлатнинг пойтахти сифатида Бобил шаҳри эълон қилинади. Аммо унинг асосчиси буюк Искандар ўлиmidан сўнг бу давлат қисмларга бўлиниб, парчаланади. Жаҳон тарихида янги жараёнлар бошланади.

II Боб Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари этник тарихининг маҳаллий ва аҳмоний подшолари ёзма манбаларида акс этиши.

2.1. Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси этник таркибини маҳаллий ёзма манбаларда акс этиши.

Ўрта Осиёда араблар босқинига қадар ҳам қадимги ёзувлар бўлган. Улар асосан археологик изланишлар давомида турли йилларда топилган маҳаллий аҳолининг хоразмий, бохтарий, суғдий, қадимги туркий ва “номаълум ёзув” деб аталмиш ноёб ёзма ёдгорликларидир. Улар Парфия давлатининг пойтахти Эски Нисадан топилган подшо архиви, Тупрок қаладан топилган қадимги Хоразм подшоларининг архиви, Муғ қала қасридан топилган суғд хужжатлари, Бактрия ҳудудларидан топилган диний, ахлоқий-фалсафий мазмундаги ибодатхона жужжатларидир. Улардан ташқари қадимги самарқандликларга тегишли Дўнхуандан топилган оилавий хатлар, Афрасиёбдан топилган савдо қарз тилхати ва элчилик номалари, тангаларга ёзилган ёзувлар, “номаълум ёзув” сифатида бизгача етиб келган қадимги туркий ёзувлардир. Улар тошга, сополга, чармга, ёғочга, металга, қоғозга ва бошқа буюмларга битилган текстлар, шахсий мактублар, хўжалик, ҳуқуқий ва дипломатик хужжатлар, диний, ахлоқий-фалсафий текстларнинг парчалари ҳамда кўплаб нумизматика материаллари, яъни танга ёзувлари бўлиб, улар қисқа ва жуда кам бўлишидан қатъий назар, Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқи тарихи ва маданиятини ўрганиш учун қимматли маълумотлар беради.

Хўш бу ёзув намуналари Ўрта Осиёда қачон пайдо бўлган, умуман инсоният қачон ёзувни кашф этиб, цивилизациялар тарихини бошлаб берди? Тарихдан маълумки, ёзув кишилиқ жамияти ҳаётида 5 минг йиллик тарихга эга. Ёзув дастлаб суратли ёзув сифатида Мисрда пайдо бўлди, яъни граматик ва семантик аниқлагич белгилари (детерминативлар)дан иборат

иероглифлар яратилди. Сўнг қадимги Шумерда сўз ва бўғин ифода этувчи миххат ёзув тизими шаклланди. Милоддан аввалги II минг йиллик ўрталарида Ўрта ер денгизининг шарқий соҳилларида таркиб топган давлатларда савдо ривожланади. Савдо-сотиқ ишларида ёзувга бўлган талаб ошади. Айниқса, Ўрта ер денгизи Шарқида, Шом (Сурия) ўлкаларида милодий эрадан аввалги XIII-XII асрларгача қўлланиб келинган бўғинлаб ёзишга мўлжалланган миххат ёзувлар тажрибасидан фойдаланиб, финикияликлар жаҳон аҳамиятига молик ёзувни ихтиро қиладилар. Бу ёзув тарихда биринчи бўлиб, инсон нутқи айрим товуш бирликларидан иборат эканлигини, шу товушлар бирикмасидан сўзлар ҳосил бўлишини тушуниб етадилар. Улар ҳар бир нутқ товушини алоҳида, лекин доим бир шаклда чизиладиган ҳарф-белги орқали ифодаланишини ҳаётга олиб киришади. Шундай қилиб, финикияликлар алифбони ишлаб чиқишди. Аммо улар алифбосида унли белгилар учун махсус ҳарфлар йўқ эди. Бу анъана қадимги Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган, арабларда эса бу ҳозиргача бор.

Ана шу ёзувдан тахминан милоддан аввалги 1000 йиллар атрофида оромий ёзуви ажраб чиқиб, ўзининг илк босқичида (милоддан аввалги X-VII асрлар) финикия ёзуви чизма шакллари оромий тили доирасида катта синовдан ўтади. Бу ёзув намуналари тошларга битилган аҳамоний подшоларининг (мил. авв. VI-IV асрлар) китобалари бўлиб, бу битиклар оромий ёзувига катта нуфуз беради. Бу нуфуз аҳамонийлар давлати доирасида маҳкама тили ва ёзуви сифатида кўзга ташланади, яъни оромий ёзувининг халқаро нуфузи Бехустун қоятош битикларининг машҳур “70 банди”да ўз аксини топган. Ушбу тош китобада Доро I, унга тобе мамлакатларга оромий ёзувида буйруғини тарқатган. Бу буйруқ оромий ёзуви ҳақида бўлиб, унда “битикни бошқа қилиб орийча туздим, бунақаси илгари бўлмаган эди. Кейин эса бу ёзувни (барча) юртларга тарқатдим. Уни халқлар қабул қилди”, дейди. Оромий ёзувида ҳам унли товушлар йўқ. Ундош товушларни ёза оладиган ибодатхона ходимлари сўзлардаги

унлиларни ҳаёлан тиклаб ўқийдилар. Бундай ўқиш ёзув тарихида квазиалфавит дейилиб, оромий квазиалфавитидан парфия, хоразмий, бохтарий, суғдий ёзувлари пайдо бўлади. Демак, уларда ҳам унли товушлар йўқ. Оромий ёзуви ва унга асосланган бошқа ёзувлар алфавити 22 та ҳарф-белги асосида қурилган.

Фақат Панжикент сарой ҳаробасидан топилган сопол тахтачада, яъни алифбода 23 та ҳарф-белги кўрсатилган.

Қадимги юнонлар Финикия ёзувига асосланиб, улардан фарқ қиладиган ўз алифбосини ишлаб чиқишган. Юнон алифбоси 25 ҳарфдан иборат. Юнон алифбосини Финикия алифбосидан муҳим фарқи шундаки, юнон ёзувида унли ҳарфлар ҳам бор. Юнон ёзуви асосида римликларнинг лотин алифбоси ишлаб чиқилди ва у кейинчалик дунё халқлари лотин алифбоси асосида ўз ёзувларини ишлаб чиқадиладар. Оромий ёзуви эса Шарқнинг узок ўлкаларигача кириб бориб, эроний, туркий ва мўғулий тилли халқларнинг ёзувига асос бўлган. Суғд ёзуви асосида қадимги турк ёзуви пайдо бўлган. Ундан уйғур, мўғул ва манжур ёзувлари ўсиб чиққан. Уйғур ёзуви доирасида квазиалфавит хусусияти йўқатилиб, сўз тузилишида унлиларни ифодалаш бошланди. Бу тажрибадан мўғул ва манжур ёзувлари фойдаланиб, ўз ёзувларига унли товушларни киритишган.

Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари оромий алифбоси асосида ўз ёзувларини кашф этгач, маҳаллий аҳолининг маъновий-ахлоқий қарашлари, ҳўжалик ва ҳуқуқий ҳужжатлари, оилавий ёзишмалар, савдо-сотик ва танга пулларидаги ёзувлар шу ёзувларда олиб борилган. Афсуски, уларнинг аксарияти турли сабабларга кўра бизгача етиб келмаган. Буюк Абу Райхон Беруний ўзининг “Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида таъкидлаганидек, у ёзувларда битилган асарлар динийми ёки дунёвий араблар истилоси даврида йўқ қилинган. Уларнинг борлиги ҳақидаги маълумотлар эса археологик қозишмалар вақтида ахён ва ахёнда учраб турадиган топилмаларга асосланган. Улар куйидаги ёзувлардир:

Қадимги Хоразм ёзуви. Шимолий Хоразмда “Катта Ойбуйир қалъа” ёдгорлигидан хум қорнига ёзилган оромий ёзуви нусхаси топилган. Бу Ўрта Осиёдаги оромий ёзувининг энг қадимги намунаси бўлиб, ушбу хум милoddан аввалги V асрга оид. Унга нима ёзилганлиги номаълум, чунки у ўқилмаган. Маҳаллий аҳоли оромий алфавитидан фойдаланиб, қадимги Хоразм тилига мослаб кашф этган хоразмий ёзувининг намунаси милoddан аввалги IV асрнинг охири – III аср бошларига оид ёдгорлик Қўй қирилган қалъаан топилган, у атиги битта сўздан, яъни сопол парчасига ёзилган “ASPABAREK” сўздан иборат бўлиб, у отлик аскар, сипоҳий деган маънони беради. Хронологик жиҳатдан навбатдаги хоразмий ёзуви милodий I-VIII асрлар оралиғида зарб этилган қадимги Хоразм тангаларида учрайди. Тангаларда Вазамар, Артамах, Санобар деган қадимги Хоразм подшоларининг номлари ёзилган. Учунчи гуруҳ ёзувлар Тупроқ қалъадаги қадимги Хоразм подшоларининг архивидан топилган. Улар териға, ёғочға ва ғишт тахтакачларға ёзилган 114 парча хўжалик хужжатлари, яъни теvarак-атроф қишлоқлардан келтирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг миқдорий руйхати, крим-чиқим бухгалтерия ҳисоби ва бошқалар бўлиб, улар милodий III-IV асрларға тегишли эди. Қадимги Хоразм ёзувининг тўртинчи гуруҳи VI-VIII асрларға оид бўлиб, булар кумуш қадахчалардан иборат. Уларнинг сиртиға уста ва эгасининг номи битилган. Бешинчи гуруҳ ёзувлар Тўққаладан топилган оссуарийлар сиртиға ёзилган. Тўққала ёзувлари бутун бир кутбхона. Ниҳоят олтинчи гуруҳ ёзувлар Миздахкан ёдгорликлар мажмуасидаги Говур қалъадан топилган.

Парфия ёзуви. Парфия давлатининг пойтахт шаҳри Михрдаткирт қаладан (Эски Нисо) сополакка ёзилган 2700 дан кўпроқ сопол парчалари топилган. Ушбу ёзув парчалари асосан хўжалик хужжатлари бўлиб, уларда кўпроқ вино ҳақида, вино келтирилган қишлоқ номлари, вино миқдори ва бошқалар ёзилган. Парфия ёзуви оромий ёзуви асосида подшо Митридат I даврида (милoddан аввалги II аср ўрталарида) ишлаб чиқилган, у 22 та

ҳарфлардан иборат. Бу ёзув милоддан аввалги II-III асрларда мамлакат бўйлаб кенг тарқалган бўлиб, шу даврда Михрдаткирт шаҳрида давлат архиви ташкил топган. Парфияда ўз тилида ёзилган ёзувдан ташқари, юнон тили ва ёзуви ҳам муомилада бўлган. Парфияда мутахассислар таъкидлашича, 2800га яқин оромий тилида ёзилган ёзув парчалари топилган.

Бохтарий ёзуви. Милоддан аввалги IV аср охиригача қадимги Бактрия ҳудудларида оромий ёзуви ишлатиб келинган. Кейин Бактрияда маҳкама тили ва ёзуви юнонча бўлган. Тахминан, милоддан аввалги III-II асрлар чегарасида оромий ёзуви асосида бохтарий ёзуви ишлаб чиқилади, деган илмий фаразлар мавжуд. Чунки Ойхонимда милоддан аввалги II аср биринчи ярмига тегишли бохтар ёзуви топилган. Қадимги Бактрияда ўша асрларда бир вақтни ўзида бохтар ва юнон тили ва ёзуви, брахма ва кхорашта ёзувлари ҳам муомилада бўлганлиги ҳақида ёзма ва нумизматика материаллари топилган.

Нумизматика материаллари орасида Юнон-Бактрия подшолари расми ҳамда юнон ёзуви битилган кўплаб тангалар топилган. Дастлабки кушон подшолари Евкратид ва Гелиокл тангаларига тақлид қилиб танга зарб қила бошлайдилар. Бу тангаларнинг олд томонида номаълум шоҳнинг боши, орқа томонида юнонлар худоси Зевснинг хайкали тасвирланган. Муҳими шундаки, бу тангаларнинг асосий қисми Сурхондарё ёдгорликларида топилган. Материаллар таҳлилига кўра, бу тангалар Далварзинтепада зарб қилинган. Тахмин қилинишича, бу тангалар Гуйшуан ҳокимлари томонидан зарб эттирилган. Дастлаб бу тангаларнинг орқа томонида юнон худоси Зевс тасвирланса, текширишлар шуни кўрсатдики, вақт ўтиши билан танганинг орқа томонига энди Зевс ўрнига отнинг сурати зарб қилинабошлади. Тангага жойлаштирилган от сурати янги давлат пайдо бўлганлигидан далолат беради. Бундай тангалар ҳозиргача асосан Сурхондарё ёдгорликларидан топилмоқда. Демак, дастлабки кушон давлати шимолий Бактрияда ташкил топган, унинг пойтахти эса айнан Далварзинтепа бўлган. Тангаларда отнинг

тасвирини пайдо бўлиши билан унинг олд томонидаги номаълум шоҳ сурати ўрнида аниқ шоҳ тасвири пайдо бўлади. Унинг юз қиёфаси Ҳолчаёнда топилган хайкалларга ўхшаб кетади. Танганинг орқа томонида энди отнинг ўзи эмас, отлик, от минган киши тасвири туширилган. Бу ерда юнон ҳарфлари билан битилган тўртта сўз ҳам бор. Биринчи сўз-ҳукмдор, иккинчи сўз-Герай, учинчи сўз-ҳалигача ўқилмаган, тўртинчи сўз-кушон деб ўқилади. Шундай қилиб, гуйшуан-кушон уруғидан бўлган биринчи ҳукмдорнинг номи маълум бўлди. Афсуски, ҳозиргача Герайнинг ҳукмдорлик вақти аниқланмаган. Тахмин қилинишича, у мил. авв. I асрнинг II-ярмида ҳукмронлик қилган. Хитой манбаларида Кудзуло Кадфиснинг подшолиги юечжи қабилалари Бактрияга келиб, юз йилларча вақт ўтгач, Гуйшуан 5та юечжи қабилаларини бирлаштириб, Гуйшуан подшолигини ташкил этганлиги ҳақида хабар берилади. Демак, Герай Кудзулагача Гуйшуанга ҳокимлик қилган. Кудзула Кадфис эса унинг ўғли ёки набираси бўлиб чиқади.

Шундай қилиб, кушонлар давлат тепасига келгач, боҳтар тили ва ёзувига катта йўл очилади. Канишка даврида боҳтарий тилига давлат мақоми берилиб, боҳтар тили ва ёзуви барча соҳаларга кириб боради ва юнон тили ва ёзувини сиқиб чиқаради. Будда дини ибодатхоналари пештахталарида боҳтар тили ва ёзувида Канишка ва унинг ворисларининг фармонлари ўз аксини топади. Масалан, сулолавий ибодатхоналар ҳисобланган Сурх-катал ва Рабатак ибодатхона пештахталаридаги ёзувлар бунга мисол бўла олади. Хатто, Канишка Рабатак ибодатхонаси деворларида аждодлари ва ўзини суратини ишлатган ва уларнинг номлари келтирилган. Аждодлар руйхатида (Кудзуло Кадфис, Вима Такто, Вима Кадфис) унинг бобоси сифатида Вима Такто исми келтирилади. Рабатак сулолавий ибодатхонада Канишканинг бобоси Вима Такто номини биринчи бор келтирилиши тарих фани учун сенсация эди. Унгача кушон тангаларининг орасида исмсиз шоҳ Сотер Мегас номи билан тангалар мавжудлигини

биламиз. Аммо, у тангалар Вима Тактога тегишлими ёки Вима Кадфисгами? Бу муаммо эди. Бизнингча, номсиз шоҳ тангалари Вима Тактога тегишли бўлса керак. Чунки, Вима Кадфис номида зарб этилган тангалар бор. Шундай ҳам бўлсин, у ҳолда нима учун Вима Такто ўз исми билан танга зарб эттирмай, исмсиз шоҳ номи билан пул чиқартирган. Бу масала ҳам ҳозирча муаммо бўлиб қолади. Рабатак ёзувининг яна бир муҳим жиҳати борки, у ҳам бўлса, Кушон подшоси Канишка ўзи ва сулолавий аجدодларининг келиб чиқишини орийлардан эканлигини таъкидлаб ўтади. Бу маълумот ўзбек халқи этногенези учун жуда муҳим фактдир.

Милоддан аввалги III-II асрларда оромий ёзуви асосида шаклланган суғд ёзуви ўлкамиз маданияти тарихида муҳим рўл ўйнади. Бу ёзув ижтимоий ва маданий ҳаётнинг барча соҳаларида кенг қўлланган. Суғд тили ва ёзуви Суғдиёна ҳудудларидан ташқари Фарғона водийсида, Тошкент воҳасида ва Еттисувда кенг ёйилган. Суғд ёзуви орқали бизгача эрамиз бошларидан то XI аср биринчи чорагига қадар ёзилган кўплаб ноёб ёзма ёдгорликлар етиб келган. Улар орасида кўплаб нумизматика материаллари (танга ёзувлари), металл, сопол, ёғоч, чарм, қоғоз ва бошқа буюмларга битилган текстлар, шахсий мактублар, хўжалик ва молия ҳисобати ҳамда ҳуқуқий ва дипломатик ҳужжатлар, никоҳ гувоҳномалари, айғоқчилик мактублари, диний, ахлоқий-фалсафий текстларнинг парчалари бор.

Суғд ёзуви 22 та ҳарф-белгидан иборат. У бир неча босқични ўз бошидан кечирган. Унинг илк босқичи юнон-бақтрия тангаларига тақлид қилиб чиқарилган суғд тангаларида учрайди. Шунингдек, суғд ёзувининг намуналари Афрасиёбдан топилган милодий эранинг I-III асрларга тегишли сопол парчаларида ва терракота хайкалчаларда учрайди. Милодий II асрда Суғдда кумуш тангалар зарб этилабошлайди ва у жаҳон бозорига чиқади. Бу тангалар то милодий V-VI асрларда Кеш пойтахти бўлган суғд конфедератив давлати ташкил топгунга қадар давом этади. Сўнг VII аср ўрталаридан Суғд конфедерациясининг пойтахти Самарқандга кўчгандан кейин суғд ёзувининг

ташқи шакли янада такомиллашиб, унинг ички тил товуш мазмуни аниқ ифодалаш томон ўсади ва муайян орфографик нормалар вужудга келади.

Суғдда кумуш тангалар зарб этилиб, жаҳон бозорига чиқгач, суғд савдогарларининг иши юришиб, суғд савдо карвонлари Шарқда узоқ ўлкаларга кириб боради. Жанубий-шарқий Ўролорти ўлкаларида, Енисей ҳавзалари районларида, Жанубий Сибир ва Ангара дарёси ҳавзаларида, шимолий Хитой ва Монголияда суғд савдо факториялари (савдо карвон саройлари) ва қишлоқлари пайдо бўлади. Суғд савдогарлари узоқ ўлкаларга ҳам кириб борганлар. Улар қаерга кириб борса, ўша жойга суғд ёзуви ҳам кириб борган. Фикримизнинг далили сифатида 1889 йилда Мўғулистонда топилган суғд ёзувини кўрсатиш мумкин. Мўғулистондаги суғд ёзуви ёдгорлиги – XI асрда ҳукмронлик қилган уйғур ҳокони шарафига қабр устидаги плитага ёзилган ёзув эди.

Қадимда йирик халқаро савдо пунктларидан бири шимолий – ғарбий Хитой шаҳри Дунхуанда бўлиб, айнан мана шу шаҳарда 3 минг самарқандлик савдо аҳли жойлашган самарқанд квартали ташкил топган. Дунхуан савдо факторияси савдогарлари она ватани-она шаҳри Самарқанд билан узвий алоқада бўлиб, Самарқандга карвонлар орқали хатлар юбариб туришган. Ана шундай хатлардан 9 таси эгасига етиб бормай, Дунхуан почта-башнясида қолиб кетган. У хатлар милодий 313-317 йилларда ёзилган бўлиб, уларни ўтган асрнинг бошларида инглиз археологлари топиб ўрганганлар. Суғд тилида ёзилган бу хатлар тарихда “Қадимги суғд мактублари” номи билан машҳурдир.

Ана шундай ёдгорликларнинг катта гуруҳи 1933 йилда Ҳайрабод қишлоғи яқинида Муғ қалъа қасри ҳаробаларидан топилган суғд ҳужжатларидир. Муғ қала суғд архиви деб юритилган бу ёзма ҳужжатлар мажмуаси VIII асрнинг дастлабки ўн йиллигига оид (712-722) 89 та ҳужжат бўлиб, улардан 74 таси суғд тилида (шундан 29 таси териға, 22 таси қоғозга, 23 таси ёғочга) ёзилган эди. Қолганлари араб тилида ёзилган эди. Давлат

хужжатларини Суғд подшосига тобе Панч (Панжикент) ҳокимлиги саройидан Муғ қалъа қасрига бориб қолишининг боиси шундаки, араблар босқини даврида Панжикент ҳокими Деваштич араб истилочиларига қарши суғд-чоч-фарғана-турк ҳарбий иттифоқини тузиш мақсадида, у ўлка ва мамлакат бошлиқлари билан дипломатик ёзишмалар олиб боради. Самарқанд ихшиди (подшоси) Тархуннинг қатъиятсизлигидан норози бўлиб, бир вақтни ўзида ўзини Самарқанд тахти давогари деб эълон қилади ва арабларга қаршилиқ кўрсатишни бошлаб юбаради. Аммо, араблар кучли келиб, Деваштич қўшинлари бир неча зарбалардан сўнг тоғ томон чекинадилар ва тоғдаги Муғ қалъага оила ва барча яқинлари билан жойлашиб оладилар. Деваштич Муғ қалъага чекинганда сарой архивини ҳам бирга олиб кетган бўлган.

Араб қўшинлари мудофаачиларни у ерда ҳам тинч қўймади. 722 йилда икки орада қаттиқ жанглار бўлган, қалъа эса вайрон қилинган. Араб қўмонданлиги Деваштични Хуросондаги халифалик ноиби ҳукмига юбаради. Деваштич Хуросон ноиби қўйган шартларни қабул қилгач, уни Суғдга гўё қайтариб юбаради. Аммо, хуфия буйруқ асосида Рабинжон (Каттакўрғон шаҳри яқинидаги илк ўрта асрлар шаҳар харобаси) зардуштийлар қабристонида оёқ-қўлларини ёғочга михлаш йўли билан қатл қиладилар.

Муғ қаласида қолиб кетган суғд архиви роса 1210 йил ўтгач, 1932-33 йилларда топилди. Мутахасис олимлар муғ қалъа хужжатларини ўрганиб бирнеча туркумларга ажратганлар. Ана шу тадқиқотларга кўра, А-14 хужжат Суғд элчиси Фатуфарннинг Чочдан жўнатган мактуби бўлса, В-8 ер харид қилиш ҳақидаги суғдча хужжат, В-4 тегирмон ижараси ҳақидаги хужжат, пов.3-суғдча никоҳ гувоҳномаси, пов.4-куёвнинг келин томон олдидаги мажбуриятлари, А-9 –қўшни ҳокимликлардаги аҳвол тўғрисида Деваштичга унинг айғоқчиси ёзган мактуб ва бошқалар.

Суғд тили ва ёзуви ҳақидаги яна бир хужжат Афрасиёбдан, Самарқанд

ихшиди Вархуман саройи деворидан топилган. Вархуман 651 йилда ҳокимият тепасига келиши шарафига шоҳона сарой қурдирган. Сарой қалин пахсадан қурилган монументал (11х 11 м.) бино бўлиб, унинг деворлари ранг-баранг деворий суратлар билан безатилган эди. Сарой деворининг бир томонида Чоғаниён мамлакатидан Самарқандга ташриф буюрган элчилик карвони чизилган бўлса, саройнинг иккинчи деворида Узоқ Шарқдан (эхтимол Хитойдандир) денгиз сувида елканли улкан кемада сузиб келаётган элчилар тасвирланган. Учинчи девор ўртасида эшик бўлиб, унинг ўнг томонида мукаддас Варукаша денгизида болаларини сузаётганлигини тиззасидан сувга кириб, тамоша қилаётган гўзал аёллар, сузиб юрган балиқ ва тошбоқалар тасвирланса, эшикнинг чоп томонида эркакларни от устида човғин ўйини ўйнаётганликлари тасвирланган.

Яна бир деворда 3 ярусда суратлар, суратларнинг юқори яруси тўлиқ сақланмаган. Унинг иккинчи ярусидан подшо Вархуман тахти равонда ўз аёнлари, унга тобе ишхидликларнинг ҳокимлари билан (улар 11 ҳокимлик бошлиқлари бўлса керак, чунки тахти равон яқинида 11 та байроқ хилпиллаб турибди) элчи меҳмонларни кутмоқда. Саройнинг биринчи қаватидан иккинчи қаватга, қўлларида қиммат баҳо совғалари билан пиллапоядан юқorigа кўтарилаётган элчилар тасвири туширилган. Биринчи ярусда (қаватда) қабулга навбат кутаётганлар қаторида, бир чеккада, узун халат кийган мусаввир сурати ҳам бор. Унинг халати этагига 11 қаторли суғдча хат битилган. Хатда Самарқандга келган элчилар ҳақида маълумотлар бор. Элчиларни Чоғаниён ва Чочдан келгани аниқ. Чунки хатда улар ёзилган. Хатнинг бузилган, уқаланиб кетган жойларида яна нималардир ёзилган. Хатда Самарқанд Смараканса талаффусида берилибди. Шундай талаффусдаги Самарқанд номи Дунхуан мактубларида ва Муғ қала хужжатларида ҳам бор. Демак, суғдийлар ўз тилларида Самарқандни “Смараканса” деб атаган эканлар.

XX асрнинг 70 йилларида милодий IV асрга тегишли ёғочга битилган

суғдча хужжат Афрасиёбдан топилган. Суғдшунос М.Исхаковнинг хабар беришича, бу хат Самарқандлик бир савдогарни ўз ҳамкасбига қарзга берган пулига тилхат экан. Хат мазмуни ва қарз шартларининг таҳлилига кўра, қарз олувчи қарз берувчига сутхўрлик шартлари қўймай, қайтариш муддати келганда, қарзга олган пул қиммати баробарида қарзни қайтариш қайд қилинган. Бунинг учун қарз берувчи қарз олувчи билан бозорга бориб, берилаётган пулга қанча сўйишга тайёр наввос келишини аниқлаганлар. Қайтариш вақтида ҳам худди шундай қилиниб, қарз қайтарилган. Ушбу тилхат ана шу ҳақда бўлган

Суғд ёзуви кўп соҳаларга кириб борган. Масалан, Пахлавон Рустам тўғрисидаги халқ достонида “Калила ва Димна” тўғрисидаги иккита парча суғдча баён қилинган, VIII-IX асрларга доир диний мазмундаги бир неча будда, христиан, манихей матнлари, будда илоҳияти, будда адабиёти асарларини ўз ичига олган бир гуруҳ хужжатлар суғд тили ва суғд ёзувида битилган. Хуллос, юқорида қайд қилинган ёзув намуналарида, гарчи уларнинг деярли барчаси айрим суғд ёзуви парчаларидан иборат бўлишига қарамай, Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқи қадимги тарихи ва маданияти ҳақида қимматли ва ноёб маълумотлар беради. Шунингдек, уларни илмий таҳлили асосида ўзбек этногенези ва этник тарихини ўрганиш учун ҳам тегишли маълумотлар олиш мумкин.

Қадимда суғдий, бохтарий ва хоразмий ёзувлари қаторида оромий алифбоси асосида туркий ёзув ҳам кашф этилган. Ҳозирги вақтда Осиё ва Европанинг турли минтақаларида бу ёзувга доир топилган ёзма ёдгорликларнинг сони 300 га яқинлашиб қолди Дастлаб улар Енисей ва ўрхун дарёлари ҳавзаларидан топилиб, белгиларнинг ўзига хос рунийсимон шаклига кўра, “ўрхун-енисей руний ёзуви» деб атала бошлади. 38 та ҳарфдан иборат бу ёзув Жанубий Сибир, Марказий Осиёнинг туркий забон қабилалари ва элатлари ўртасида кенг тарқалган. Руний ёзувларининг каттагина қисми қояларга, қабр тошларига, тошдан ясалган одам

хайкалларига ўйиб ёзилган. Бир қисм хатлар эса металлдан ишланган идишларда - сопол, танга, қоғоз ва ёғочда учрайди.

Қадимги туркий ёзуви асосан будда тарихий биографик лавҳалардан иборат бўлиб, турк, уйғур, қирғиз аслзодалари, ҳокон уруғидан чиққан машхур кишиларнинг хизматлари ва уларнинг қаҳрамонлик хатти-ҳаракатларини махташга бағишланган. Қадимги туркий ёзувининг энг йирик ёдгорлиги “Ирк битиги” (Фолбинлик китобчаси) бўлиб, у қарийиб 100 саҳифадан иборат. Билга ҳокон, Қултегин шарафига битилган ёдгорликлар, Ўнгин ёзуви, Тунюқуқ, Мўйин чура ва Қули чура шарафига битилган ёдгорликлар уларнинг энг машхурларидирлар. Сибир ва Шимолий Мўғулистондан ташқари руний ёзуви ёдгорликлари Шарқий Европада, Шарқий Туркистон ва Олойда, Ўрта Осиё ва шимолий-шарқий Қора денгиз ҳавзалорида ҳам учрайди. Бу ёзувнинг пайдо бўлиши милoddан аввалги I-минг йилликка тўғри келади, деган фаразлар бор

Мутахассислар таҳлилига кўра, илк ўрта асрларда фақат туркий нутқ Дон ва Кубан ҳавзалари аҳолисини, Сирдарё ва Толос, Юқори ва Ўрта Енисейнинг бошланиш қисмларидаги аҳолини бирлаштириб турган.

“Номаълум ёзув”. Бу ёзувга тегишли дастлабки маълумот 1954 йилда француз археологи А.Марик томонидан бир идиш парчасидаги ёзувдан бошланди. Бу биринчи “номаълум ёзув” намунаси эди. 1966 йилда Г.А.Пугаченкова Ҳолчаёндан “номалум ёзув” лавҳасини топади. Бу ёзув ҳам ўқилмай номаълумлигича қолди. 1967 йилда Дашти Навур (Афғонистон) да қояга ёзилган шундай ёзув намунаси топилади. У эрамининг I асрига тегишли бўлиб, у уч тилда, яъни кхарошта, юнонча графика асосидаги бақтрияча ва номаълум тилда ёзилган эди.

Машхур тилшунос олим Ж.Фюсман бу хат ўнг томондан чап томонга қараб ёзилишини, Сурх-Котал ва Ҳолчаён ёзувлари билан бир эканлигини исботлайди. 1972 йилда археолог К. Акишев машхур «Иссиқ» кўрғонидан кумуш косага ёзилган, милoddан аввалги IV-III асрга тегишли ёзувни

топади, тилшунослар эса уни “номаълум ёзув” сирасига қўшадилар. Уни ўқишда мутахасислар орасида ҳар хиллик бўлсада, аммо “Иссиқ” кўрғони милoddан аввалги III асрдан кам эмаслиги масаласида мутахасислар орасида иккиланиш йўқ. Яна “иссиқ” ёзуви “номаълум ёзуви” тарқалган тарихий-маданий минтақалар географиясига аниқлик киритди. Бу ёзув намуналари жанубий Ўзбекистоннинг Хотинрабод, Қоратепа, Фаёзтепа, Тўққизтепа, Кампиртепа каби ёдгорликларидан, Шимолий Афғонистоннинг Ойхонум ёдгорлигидан ҳам топилган. “Иссиқ” ёзуви (“номаълум ёзув”) ёдгорликларини академик Э.В.Ртвеладзе Юечжи қабилалари билан боғлайди. В.А.Лившиц эса уни сакларга тегишли дейди. Шу билан бирга, «иссиқ» ёзувини кушон империяси ёзув тизимининг расмий шаклларида бири деган хулосага келади. Кейинги йилларда тадқиқотчилар бу ёзувни энг қадимги туркий ёзув бўлиши керак, деган фаразларни ўртага ташламоқдалар. Масалан А. С. Омонжулов “Иссиқ” ёзуви туркий ёзув эканлигига шубҳа қилмайди. Биз ҳам шу фикрдамиз. Э.В. Ртвеладзе “номаълум ёзув” тилини аниқлаш муайян этносни ёзув атрибутикасига узил-кесил тузатишлар киритади. Ҳар ҳолда “номаълум ёзув”ни тарқалиш географияси ҳам уни юечжи қабилаларига мансублигига шубҳа уйғотмайди дейди. Дарҳақиқат, бу ёзув Ўрта Осиёнинг жанубий-шарқий қисми ва Афғонистоннинг шимолий ғарбида шаклланган кўринади. Ёзув ёдгорликларининг тарқалиш минтақаси “Иссиқ” кўрғони райони ва Еттисувдан жанубда то Ҳиндикушгача ва шарқда шимолий Афғонистондан ғарбда то Шарқий Туркменистонгача ёйилган. Фаолият доираси милoddан аввалги III асрдан то милodий VIII асргача бўлган даврни ўз ичига олади.

2.2. Аҳмоний подшоларининг ёзма манбаларида қадимги Ўрта Осиё халқлари.

Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон ҳудудларида кишилик тарихининг Фергантроп одамидан кейин ўтган аجدодлар тарихининг барча давр ва босқичларига оид ёдгорликлар ҳам топиб ўрганилган. Бу кўп асрлик тарихнинг юздан тўқсон тўққиз фоизи археологик манбалар асосида ўрганилади. Чунки у даврларда ёзув бўлмаган. Ўрта Осиё халқлари қадимги тарихи ҳақида илк маълумот берувчи дастлабки манба-Авесто бўлиб, биринчи бор унинг “Видевдат” китобида Ўрта Осиёнинг қадимги вилоятлари ва халқларининг номлари тилга олинади.

Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари ҳақида Аҳмоний подшоларининг қоя тошларга битилган битикларида ҳам тегишли маълумотлар учрайди. Ўрта Осиё халқларининг турмуш тарзи, урф-одатлари, кийим-кечаги ва кўп қиррали ҳаёти ҳақида қизиқарли материаллар юнон муаллифлари ва Хитой ёзма манбааларида кўпроқ учрайди. Булардан ташқари археологик изланишлар давомида турли давр ва йилларда топилган маҳаллий аҳолининг хоразмий, бохтарий, суғдий ва “номаълум ёзув” деб аталмиш ёзма манбаалари ҳам борки, улар қисқа ва кам бўлишидан қатъий назар, Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбек этногенези учун ноёб маълумотлар беради. Араб, форс ва турк ёзма манбаларида ҳам ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи учун қимматли маълумотлар учрайди. Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши масалаларини ёритишда уларнинг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Бу ёзма манбаалар ичида энг қадимгиси, қадимда Ўрта Осиёда яшаган халқлар номини илк бор тилга олган ёзма манбаа – бу Авестодир.

Авесто зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлиб, шу диндаги халқарнинг ахлоқ, одаб, диний қонун ва қоидалар мажмуасидир. Дастлаб Авесто 21 китобдан иборат бўлган. Бизгача унинг айрим қисмларигина сақланиб қолган. Масалан, Ясна, Виспарат, Яшт, Видевдат. Ясна китоби 72 бобдан иборат бўлиб,

улардан 17таси - “Готалар” пайғамбар Заратуштранинг “муқаддас мадҳиялари” ва диний насихатларидан иборат.”Готалар” Авестонинг энг қадимги қисми бўлиб, ундаги Заратуштранинг архаик ибора ва терминлари сўзма-сўз Ясна китобига киритилган. Шунинг учун тадқиқотчилар “Готалар” қадимги эроний тилларнинг қайси лаҳжасида ёзилганлигини аниқлаш ва уларнинг маъноларини чақиш қийинлигидан нолийдилар. “Виспарат” китоби 21 бобдан иборат. Унда зардуштийларнинг байрам ва диний маросимларда ижро этиладиган айрим мадҳиялари тўпланган. 21 бобдан иборат “Яшт” китобида ёзувсиз замонларга оид эроний қабилаларнинг диний тасаввурлари, афсонавий қаҳрамонлар ва улуғ худоларга бағишланган мадҳиялар тўпланган. Демак, Яшт боблари қадимги қабилалар оғзаки ижоди асосида пайдо бўлган. Видевдат улар ичида бирмунча ёш, лекин тўлиқ сақланган китобдир. У 22 бобдан иборат бўлиб, унда “девларга қарши кураш” қоидалари ҳақида гап боради.

Заратуштра. Авестода акс этган асосий қонун ва қоидалар, диний эҳтиқоднинг етакчи тушунчалари тарихий шахс Заратуштра номи билан боғлиқ. Унинг номи қадимги эронча «зарат» ва «уштра» сўзларидан ташкил топган. «Зарат»-сарик, “уштра”-туя, яъни “Сарик туя етаклаган одам” маъносини англатади. Заратуштранинг бошқалардан фарқи шундаки, у ўта истеъдодли шоир, илоҳиёт билимдони, файласўф олим бўлган. Ягона худога ишонишгина жамиятни янги тараққиёт босқичига кўтара олади, деб ҳисоблар эди у. Заратуштра 40 ёшга тўлганда эзгулик худоси Ахурамазда назарига тушади ва шундан бошлаб Ахурамазда динининг пайғамбарига (“эзгулик ҳақида дарак берувчига”) айланади. У ўз қавмлари орасида Ахурамазда динини тарғиб қилабошлайди. Бунинг учун у “Готалар” деб аталган, қўшиқ қилиб айтишга мўлжалланган шеърлар яратади. Заратуштра “Готалар”идан 17таси Авестонинг “Ясна” деб аталган қисмига кирган ва бизгача сақланган. Авестода Заратуштра уруғининг номи, ота ва онасининг исми, оиласи ва фарзандлари ҳақида аниқ маълумотлар бор. Аммо унинг туғилган жойи аниқ эмас. Олимларнинг тахминий фараз қилишларича у Туронзамин вилоятларидан бирида, яъни Хоразм ёки Суғдиёнада

қоҳинлар оиласида туғилиб ўсган. У Спитама уруғидан бўлиб, отасининг исми-Поурушасп, онасиники-Дуғдова.

Заратуштра анъанавий тасаввурларга кўра, милoddан аввалги VII-VI асрлар оралиғида яшаган (И.М.Дьяконов, В.И.Абаев, Б.Ғ.Ғофуров). Аммо, Авесто маълумотларига асосланиб олимлар Заратуштрани милoddан аввалги II-минг йилликнинг иккинчи ярмида (1500-1200 йиллар-Мэри Бойс, А. Асқаров), милoddан аввалги I-минг йилликнинг бошларида (1000-900 йиллар-И.М.Стеблин-Каменский) ўтган, деган фикрларни ҳам ўртага ташлаганлар.

Авестога асос солинган юрт унинг тарихий географиясига кўра, Марғиёна Бақтрия, Сугдиёна, Хоразм ёки Ўрта Осиёга чегарадош шимолий-шарқий Эрон ҳудудлари бўлиши мумкин. Чунки, Авестонинг энг қадимги географик номлари айнан шу вилоятлардан бири эканлигидан далолат беради. Авестодаги қадимги географик ҳудудий тушунчалар – этник қабилалар ва вилоятлар номлари, ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар, Авесто жамиятининг ижтимоий таркиби Ўрта Осиё халқлари этногенези ва илк давлатчилик тарихи учун ноёб манбаадир. Унда ўзбек ва тожик, форс ва афғон, озарбайжон ва бошқа халқларнинг ибтидоий ва қадимий илоҳий тасаввурлари, қоинот ва ердаги дунёнинг яратилиши билан боғлиқ тушунчалар, афсона ва ривоятлар, фалсафий-ахлоқий қарашлар ўз аксини топган. Авестода ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. Авесто жамияти тўрт ижтимоий босқичдан иборат: патриархал оила жамоаси-нмана, патриархал уруғ жамоаси-вис, қабила жамоаси-занту ва қабилалар иттифоқи-дахъю. Дахъю вилоят, мамлакат маъносини ҳам англатган. Оила, уруғ, қабила бошлигини англатиш учун “пати” (ота) сўзи ишлатилган. Демак, оила бошлиги-нманапати, уруғ оқсоқоли-виспати, қабила бошлиги-зантупати, мамлакат сардори-дахъюпати деб юритилган. Мамлакатни идора қилган шахс “кави”, яъни диний, дунёвий ҳокимият эгаси бўлиб, унинг ҳарбий саркардасига “састар” сўзи ишлатилган. Састар одатда дахъю пайтахтининг ҳокими бўлган, мамлакат ҳарбий ҳолатда бўлган кезларда унинг зиммасига ҳарбий кўмондонлик вазифаси юклатилган. Авестода ёзилишича, састар дахъю округларидан бирини бошқариши ҳам мумкин

бўлган. Демак, унинг вазифасига мамлакат ҳарбий кучларига кўмондонлик қилиш ва пайтахт ёки ўлкани бошқариш кирган.

Састар ва кави атамалари иқтисодий ҳаёти деҳқончилик хўжалиги асосида қурилган мамлакатлар бошқарув тизимида учрайди. Чорвадорлар жамоасида эса кави ва састар вазифаларини қабила жабғуси бажарган. Авесто жамияти таркибининг энг юқори босқичи – дахъю эногенез нуқтаи зараридан ёндашилса – бу нафақат йирик ҳудудий бирлик, балки маълум бир этник бирликнинг маҳмурий ҳудуди ҳамдир. Шундай ҳудудий этник бирликлардан 16 тасини номлари Авестода тилга олиниб, уларнинг ҳар бири ўз навбатида муайян халқлар номи билан боғлиқ этник бирликлардир.

Авесто жамиятининг ҳудудий таркибида бир неча дахъюларни сиёсий жиҳатдан уюштирган дахъюлар конфедерацияси бўлган. Уларнинг тепасида дахъю састи турган. Дахъю састи - бу дахъюнинг давлат даражасига ўсиб чиққан бўғини. Масалан, Аҳамонийларга қадар хорасмийлар етакчилик қилган сиёсий уюшмани (Яшт, 10 боб) дахъю састи конфедерацияси дейиш мумкин. Марквард мана шу сиёсий уюшмани “Катта Хоразм” деб аташни таклиф қилган эди.

Ёзма манбааларда Аҳамонийларга қадар “Қадимги Бактрия подшолиги” бўлганлиги ҳақида маълумотлар учрайди. Хатто, унинг таркибига Марғиёна ва Суғдиёна вилоятлари ҳам кирганлиги ҳақида қарашлар мавжуд. Бу сиёсий давлат уюшмасига Бактрия етакчилик қилган. Аммо дахъю састи қўл остидаги подшолик хали мутлоқ ҳокимият эгаси эмас эди, унинг ҳуқуқлари дахъюпатилар томонидан чекланган эди. У фақат дахъюпатилардан ташкил топган кенгашни раиси, дахъю састи уюшмасининг ҳуқуқи “ханчамана” томонидан чекланган подшоси. Бу сиёсий уюшманинг тепасида диний раҳбари, олий судғяси бор. У заратуштроэма деб аталади. У пайғамбар Заратуштра даражасидаги олий диний бошлиқ. Унинг розилигисиз дахъюпатилар ва дахъю састилар ҳокимият тепасига кела олмайдилар.

Эзгулик худоси Ахурамазда яратган мамлакатларда оқсоқоллар кенгаши “варзана”, “ханчамана”, умум жамоа мажлиси эса “вхяха” деб юритилган.

Авестода шаҳар ёки шаҳар жамоаси деган тушунчалар учрамайди. Авесто қадимги жамият аҳзоларини тўрт таифага бўлади: қоҳинлар, жангчи аскарлар, чорвадорлар ва хунармандлар (Ясна китоби, 19-боб). Авестода тилга олинган “баланд уйлар”, “устунлар” иборалари Авесто жамиятининг ижтимоий-иқтисодий асосида бронза даври деҳқончилик жамоаларининг ҳаётӣ манзараси ётади.

Дарҳақиқат, агар ўша давр жамияти аъзолари таркибини таҳлил қиладиган бўлсак, қадимги деҳқончилик минтақаларида дастлаб бошқарув тизимининг тепасида қоҳинлар турган. Улар “чорва ва кенг яйловлар эгаси”. Жангчи аскарлар бу орийлар бўлиб, қоҳинлардан кейинги мулк эгалари. Авестода асосий бойлик чорва ҳисобланган. Заратуштра ўз таълимотида “Чорвага яхши эга керак. Ушбу ердаги чорва эгаларига мен эркин юришни ва эркин ҳаётни таҳмин қиламан” дейди (Ясна, 24. Готалар). Ана шу эркин ҳаёт эгалари орийлар эди. Авестодаги чорвадорлар тоифаси эса қоҳинлар ва жангчи орийлар бойлиги - чорва мол-қўйлари ва йилқиларини боқувчи чўпонлардир.

Хунармандлар тоифасига келсак, улар меҳнат ва ҳарбий куроллар, заргарлик, кулолчилик ва тўқимачилик касбини зироатчиликдан ажралмаган ҳолда олиб боровчи, яъни хўжалик юритувчи деҳқончилик жамоаларидир. Аммо, Авестонинг Ясна ва Яштлирида деҳқончилик ҳақида маълумотлар учрамайди. Бундай маълумотлар Авестонинг Видевдат китобида бор (Видевдат, 3-боб).

Авестода диний ва ахлоқий фалсафий қарашлар. Заратуштранинг диний фалсафаси карама-қарши кучларнинг курашига асосланган. Бу кураш худолар ўртасида бошланиб, табиётда ва инсонлар ҳаётида ҳам давом этади. Аҳоли жойлашган дунёни зардуштийлар 7 та табиий қисмларга бўлганлар. Бу дунёнинг тарихи 12 минг йил давомида ривожланади, деб фараз қилганлар. Улар дунё ривожини тўрт босқичга бўлиб, ҳар бир босқич 3 минг йилни ўз ичига олган. Биринчи босқич-кўринмас маънавий дунё; иккинчиси-ерда одамзод ҳаётини бошланиши, яъни Гавамард (исломда Одам ато) нинг пайда бўлиш даври; учунчиси-“олтин давр”, яъни орийларнинг тарих майдонига чиқиш даври; тўртинчиси-пайғамбар Заратуштра вафотидан кейинги давр. Дунё тарихининг

иккинчи босқичида ёвузликлар илоҳи Ахриман (исломда Шайтон) фаолияти бошланади. Ахриман Гавамардни ўлдиради, аммо ундан тарқалган эркак ва аёл инсоният уруғини давом эттиради. Авестога кўра, орийлар Гавамард фарзандларидан ташкил топган. Орийларни Авесто турларининг аслзодалари сифатида тасаввур қилиш мумкин. Учинчи босқич Йима (Жамшид) подшолик қилган “олтин” давр бўлиб, бу даврда одамлар бахтли ҳаёт кечирганлар. Дунё аҳолиси бир неча бор кўпайган, қушлар ва ҳайвонлар яшаши учун сайхон (одам оёғи етмаган) ерлар қолмаган. Ахурамазда маслахатига кўра, Йима ҳар 300, 600 ва 900 йил давомида инсонлар яшайдиган ерлар чегараларини кенгайтириб борган. Йима совуқ ва сув тошқинига қарши “вара”- тўртбурчакли қалъа қуришга асос солган. Демак, бу давр археологик даврий тизимда бронза ва илк темир даврига тўғри келади. Дунё тарихининг тўртинчи босқичида инсониятни ёвуз кучлардан халос этувчи, қутқарувчи Саошҳант исмли шахс пайдо бўлади, ер юзини ёмонликлардан тозалайди, гуноҳ иш қилган ва қилувчи одамларни йўқ қилади. Айнан шу даврда боҳодирларга ҳамду-санолар тўқиш, ҳаёт ва ўлим фалсафаси, халқ оғзаки ижодияти келиб чиқади. Бу давр кишилик тарихида “ҳарбий демократия даврига” тўғри келади. Тўртинчи даврнинг сўнгида “охирги замон “ бошланади.

Заратуштранинг диний ахлоқий фалсафасида иймонли бўлиш, бунинг учун доимо тоза, пок юриш, иблисларга қарши ҳаракатлар қилиш, гуноҳ қилмаслик, эзгу фикр, эгу сўз, эзгу амаллар билан яшаш ҳар бир зардуштийнинг кундалик ҳаёт фаолиятининг мазмун ва моҳиятини ташкил этиш керак. Ахурамазда башоратларида жаҳаннам ”ҳаётнинг энг ёмон онлари”, осмон эса “руҳнинг энг юксак ҳолати” сифатида ифодаланади. Оламдаги ёмонлик ва ёвузликлар одамларнинг иймонсизлигидан келиб чиқади. Уларни бартараф этиш, бу истиқболдаги вазифа бўлиб, иймонли кишилар буларни бартараф этишда фаоллик кўрсатишлари керак, дейилади.

Зардуштийлик динида иймон уч таянчга асосланади: фикрлар софлиги, сўзнинг собитлиги, амалларнинг инсонийлиги. Авестода “берган сўзнинг

уддасидан чиқиш, унга содиқ қолиш, савдо-сотик ва шартномаларга қатғий амал қилиш, қарзни ўз вақтида тўлаш, алдамчилик ва ҳиёнатдан ҳоли бўлиш иймонлилик аломатидир” дейилган. Заратуштра фалсафасига кўра, одам ўлгач, унинг руҳи 3 кун ўз танасида бўлади, тўртинчи кунида ғўзал қиз қиёфасидаги фаришта кузатувида нариги дунёга “чинвот” (қил кўприк) кўпригидан ўтиб жаннатга кетади. Гуноҳкорлар эса чинвотдан ўтолмай жаҳаннамга ғарқ бўладилар. Яхшилар эса яна янги таналарда яшашни давом эттирадилар.

Авесто бу борлиқ дунёни одам учун синов майдони, деб тушунтиради. Зеро, инсоният, дастлаб, Йима подшо бўлган даврларда азалий-абадий бахт-саодат маконида касаллик ва ўлим кўрмай, олтин асрни бошидан кечирган. Йима минг йил подшо бўлиб, жаннат макон юрт яратган. Унда мағрурлик ғолиб келиб, Ахурамазда ман этган таом-қорамол гўштини еб қўяди ва жазога тортилади. Натижада унинг авлодлари, яъни барча одамзод тирикчилик дарди – ташвишларига гирифтор бўлади, яъни ёйиш-ичиш заруриятига, касалликлар ва ўлимга юзма-юз бўлади. Ахриман Ахурамазда танасидан ажраб чиқиб, ёвузликлар яратишга тутинади. Энди, дунёни азалий эзгулик бағрига қайтаришнинг бирдан бир йўли пок ҳаёт, ҳалол меҳнат, яратувчилик, ёвузликни қалбдан чиқариб ташлаш, иймонли эҳтиқодли бўлиш, мискинларга ёрдам бериш, яхши ният, яхши сўз ва яхши амалларга кўл уришдир. Шундай қилиб, Авесто дунёдаги энг қадимги дин-зардуштийлик таълимотини ахлоқий фалсафаси, бу китоб нафақат диний, балки кенг маънода тарихий ва адабий манба, аجدодларимизнинг узок ўтмиш тарихи ва тафаккур тараққиётининг қомусий йиғиндисидир.

Якуний хулоса. Авесто таҳлилига якун ясаб шуни айтиш мумкинки, бу илоҳий, тарихий, адабий манбаа ўзида бир неча давр тарихини камраб олган. Унинг энг қадимги қатлами “Готалар” (муқаддас кўшиқлар) Заратуштра яшаган замонда таркиб топган. “Готалар”да баён этилган воқеалар таҳлили, уни бронза даврида яратилганлигидан гувоҳлик беради. “Яшт”ларда архаика ва илк антик даври ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси мужассамлашган бўлиб, унинг таркибига “Готалар” даври воқеалари омухталаштирилган. Давр жиҳатидан

улардан ёш ҳисобланган Видевдат эса сосонийлар даврида (Шопур 1 даврида) тахрир қилиниб китоб ҳолига келтирилади. Бунда анъанавий диний, фалсафий ва ахлоқий қарашлар давр руҳи билан омукталашган. Ҳар қалай, Авестони бир бутунликда таҳлил этганда шуниси аниқки, Заратуштра яшаган замонга қадар ибтидоий аجدодларимиз турли қабилавий диний тасаввурларга амал қилиб келишган. Энди эса ибтидоий муносабатлар ўрнини дастлабки синфий жамият эгаллаётган давр бошланди. Бу даврнинг шаклланиши учун кучли мафкуравий ғоя зарурлиги сезила бошланди. Чунки, маҳаллий қабилавий динлар жамият тараққиётининг янги босқичга кўтарилишига тўсқинлик қилувчи кучга айланган эди. Бу мураккаб замонда ўлканинг турли қабилаларини бирлаштириш, бу орқали уларни илк давлатчилик ғояси атрофига уюштириш зарурияти туғилди. Ана шундай заруриятни тўғри тушунган ўз замонасининг илгор кишилардан бири сифатида Заратуштра тарих майдонига чиқди.

У ўз қавми, юрти Туронзаминда ўзига издошлар топа олмаган Заратуштра шимолий-шарқий Эрон вилоятларидан бири Бахдида, унинг кависи Виштасп, бутун хонадони ва аёнлари томонидан яхши кутиб олинади ва шундан сўнг унинг дини ривож топади.

Биз юқорида Авесто жамияти нмана, вис, занту ва дахъюлардан ташкил топганини кўрдик. Ана шу қадимги жамият тизимининг энг юқори босқичи дахъюга этногенез нуқтаи назаридан ёндашилса, дахъю нафақат йирик ҳудудий бирлик, балки маълум бир этник бирликнинг маъмурий ҳудуди ҳамдир. Шундай ҳудудий этник бирликлардан 16 тасини, масалан, Гава Суғуда, Бахди, Маури, Хороева, Тур ва бошқаларни, номлари Авестода тилга олинади. Уларнинг ҳар бири ўз навбатида муайян халқлар номлари билан бевосита боғлиқ этник бирликлардир. Айнан, ана шу Авесто манбаси туфайли қадимда Ўрта Осиё ҳудудларида туб жойли суғдий, бохтарий, хоразмий, марғуш, тур (сак) қабилалари яшаганлигини биламиз. Демак, Авесто маълумотлари ўзбек халқи этногенезини ўрганиш учун ҳам ноёб ёзма манба ҳисобланади.

Доро 1 даврида Карманшоҳ ва Ҳамадан шаҳри ўртасидаги йўлда баланд қоятошда қадимги форс, элам ва аккад тилларида битилган. Ёзувда шоҳ Доро 1 хабар қилади: “Мен-Доро, улуғ подшо, шаҳаншоҳ, мамлакатлар подшоси, Виштасп ўғли, Аршан невараси, Аҳамоний. Ахурамазда иродаси билан куйидаги давлатларни қўлимга киритиб, уларнинг подшоси бўлдим: Форс, Элам, Бобил, Оссурия, Арабистон, Миср, Лидия, Мония, Арманистон, Каппадокия, Парфия, Дрангиёна, Арғя, Хоразм, Бактрия, Суғдиёна, Гандхара, Сака, Саттагадия, Арахозия, Мака. Ҳаммаси бўлиб 23 давлат”. Шоҳ Доро 1 давом этиб, “Мен Бобилда бўлганимда, куйидаги давлатлар мендан ажралиб чиқиб кетганлар: Форс, Элам, Мидия, Оссурия, Миср, Парфия, Марғиёна, Саттагодия, Сака”. Беҳистин ёзувида яна куйидаги хабарларни ўқиймиз: “Марғиёна номли давлат мендан ажралиб чиқиб кетди. Марғиёналик Фрада исмли бир одам ўзини вилоятнинг ҳокими деб эълон қилди. Кейин мен, Бактрия сатрапи, бўйсунувчи одамим форс Дадаршишни чақириб, унга гапирдим: “Менга бўйсунмаганларни тор-мор қилиш керак”. Дадаршиш қўшинлари билан отланиб, марғиёналиклар билан жанг қилди. Ахурамазда менга ёрдам кўрсатди. Ахурамазда иродаси билан менинг қўшинларим кўзғолончиларни бутунлай мағлубиятга учратди.... Мана мен Бактрияда нималарни қилдим”. Подшо Доро 1 яна ўз ютуқлари ҳақида сўзлашни давом эттириб, дейдики: “Бундан сўнг мен сакларга қарши улар юртига бостириб бордим, уларнинг ўзлари чўққи қалпоқ кийиб юрадилар. Мен дарёга етиб келдим. Уларнинг сардори Скунха исмли одамни тутиб, менинг хузуримга келтирдилар. Мен ўз хоҳишим билан саклар юртига янги бошлик тайин қилдим. Шундан сўнг мамлакат менинг қўл остимга ўтди”.

Доро 1 Беҳистун ёзувларида Аҳамонийлар давлатининг ғарбий вилоятларини кўрсатиб берган бўлса, Нақши Рустам ёзувларида мамлакатлар рўйхати Мидия ва Эламдан сўнг шарқий вилоятлардан бошланади. Доро сўзи: “Мен-Доро, улуғ подшо, шаҳаншоҳ, кўп қабила мамлакатларнинг подшоси, кенг сайхон ерларнинг подшоси, Виштасп ўғли, Аҳамоний, форс, форснинг ўғли, орийлар уруғидан келиб чиққан

орий. Форс вилоятидан ташқари куйидаги мамлакатларни мен бўйсундирганман, менга хирож тўловчи бўлган, менинг сўзимни ижро этган, менинг қонунимга асосланиб ривожланаётган: Мидия, Элам, Арғя, Бактрия, Суғдиёна, Хоразм.... Сака Хаумаварка, Сака Тиграхауда...денгиздан нариги ердаги саклар”.

Доро 1 нинг Суза шаҳридаги подшоҳ саройида ўрнатилган хайкалидаги ёзувларда Бактрия, Суғдиёна ва Хоразмдан ташқари “балчиқ ва тупроқ ўлкаси саклари” тилга олинади. Сузадан топилган яна бир ёзувда Доро 1 эълон қилади: “Сузадаги саройни мен бино қилганимда унинг безаклари узоқ юртлардан олиб келинган. Уака ёғочи – Ганхарадан, олтин – Сард ва Бактриядан, ялтироқ тошлар ва ложувард- Суғдиёнадан, фируза-Хоразмдан, кумуш ва бронза – Арахозиядан, тош устунлари-Эламдан етказиб берилган”.

Персепол (Тахти Жамшид) шаҳрида Доро ва Ксеркс саройига олиб борувчи тош пилла поя деворларига Эрон аҳамонийларига тобе мамлакатлардан хирож олиб келган вакиллар суратлари буртма услубда ишланган. Хайкалтарош ҳар бир мамлакатдан келган вакилларни савға-саломлари билан шунчалар реал тасвирлаганки, уларни қайси бир халққа тегишли эканини аниқлаш қийин эмас. Чунки, суратларда уларнинг қиёфаси, кийим-бошлари, қуроллари, хатто уларга хос анъанавий ҳайвон суратлари ҳам ўз аксини топган. Маслан , Суғдиёнадан келганлар деворий суратларда 8-қаторни ташкил этади. Улар етти кишидан иборат бўлиб, шоҳга кумуш идишлар, ипак матолари, номаълум ҳайвон териси (Шер бўлса керак) ва икки қўйни етаклаб келаётгани тасвирланган. Ўн биринчи қаторда чўққи қалпоқ кийган тиграхауда саклари тасвирланган. Улар кийим-бошларни кўтариб, дашт отини етаклаб бормоқдалар. Ўн бешинчи қаторда бактрияликларнинг беш вакили асл металлдан ишланган қимматбаҳо идишларни кўтариб ва икки уркакчи туяни (бакрианани) етаклаб бормоқда. Ўн еттинчи қаторда хоразмликлар, уларнинг қўлларида дудама ханжар, жангавор ҳарбий болта, билагузик ва жийрон отни етаклаб бормоқдалар.

Шундай қилиб, Персепол суратлари Суғдиёна, Бактрия, Хоразм халқлари ва сак қабилаларининг нафақат кийим-бошлари ва уларга хос хунармандчилик ҳақида,

балки бизни қизиқтирган жабҳа-Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари этник таркиби тўғрисида ноёб маълумотлар беради. Шунингдек, Ўрта Осиёнинг туб жойли аҳолиси тўғрисидаги тасаввурларимизни бойитади. Умуман олганда, Аҳамоний битикларида қадимда яшаган юртимиз халқларининг вилоятлари, халқларининг номлари, сиёсий жараёнлар (Фрада қўзғолони), саклар юртига қарши юришлар, иқтисодий ҳаёт ва моддий маданият тўғрисида илмий манбавий маълумотларга эга бўламиз.

ХУЛОСА

Юқорида тилга олинган этник назарияга асосланиб, биз ўзбек халқини элат бўлиб, маълум тарихий даврда, маълум ҳудудда, маҳаллий этнослар асосида, турли даврларда келиб қўшилган этник компонентлар-нинг аралашиб бориши натижасида шаклланган, деб қараймиз.

Ўзбек халқининг аجدодлари ҳам элат бўлиб Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудида ҳамда уларга туташ минтақаларда шаклланган. Бу ҳудудларда антик даврларда суғорма деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланиб келган, бактрияликлар, хоразмликлар, сўғдийлар, фарғоналиклар, шошликлар яшаб келган эдилар. Чўл зоналарида саклар, массагетлар ва бошқа кўчманчи қабилалар жойлашиб, асосан чорвачилик билан шуғулланганлар.

Тарихчи, шарқшунос ва тилшунос мутахассис олимлар (С. П. Толстов, А. Ю. Якубовский, К. В. Тревер, А. А. Фрейман, В. А. Лившид ва бошқ.) тилга олган халқлар шарқий эрон тилига мансуб этнослар бўлганлигини таъкидлаб ўтган эдилар. Антик даврларда, унинг биринчи яримларида Марказий Осиё минтақаларида туркийзабон этнослар ҳам бўлганлиги эҳтимолдан ҳоли бўлмаса керак. Қадимги юнон ва эрон манбаларила буларни ҳам эрон тилли қабилалари қаторига қўшиб сак-массагетлар деб қайд қилинган бўлиши мумкин. Сўзсиз бу масалалар чуқур ўрганишни талаб қилади.

Мовароуннаҳр ва Хоразм минтақаларига туркий қабилалар милoddан олдинги II—I милodий I асрларда келиб ўрнашганлиги ҳақида аниқ маълумот Хитой во-қеанависларининг ахборотларида учрайди.

Милoddан оддинги III асрларда Сирдарёнинг ўрта оқимларида йирик Қанғ давлати ташкил топади. Бу давлат то V аср ўрталаригача ўз ҳукмронлигини сакдаб келади. Милoddан олдинги V—IV асрларда Тангритоғ (Тянь-Шан тоғлари)нинг шимоли-шарқида яшовчи усунларнинг айрим қисмлари ва

шимолий Хитойла, жанубий Сибирда ва Жунғорияда жойлашган хун этник гуруҳлари кўчиб келиб Қанғ давлати ҳудудларига ўрнашадилар. Сирдарё соҳилларида икки тилга (эрон ва турх) мансуб этнослар учрашадилар ва улар бир-бирлари билан яқин иқтисодий ва маданий алоқада бўлиб келадилар. Бу алоқаларнинг тобора ривожланиб, чуқурлашиб бориши натижасида туркийзабон этнос-лар устиворлик қилиб, янги туркий этнос-қанғар элати вужудга келади. Шундай қилиб, эрон тилли халқлар (сўғдийлар, ассианлар, ослар, саклар ва бошқ.) билан Сирдарё соҳилларига ва Мовароуннахрнинг бош-қа минтақаларига, Хоразм ўлкасига келиб ўрнашган туркий этнослар билан қўшилиб, қоришиб кетишлари натижасида қанғар элати шаклланади. . Милоддан олдинги II—I милодий I—II асрларда Сирдарёнинг ўрта оқимида, Зарафшон воҳасида деҳ-қончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланиб келган аҳоли (сўғдийлар, ўтроклашиб қолган саклар ва бошқ.) маданияти (яъни туб ерли аҳоли маданияти) шу ҳудудларга келиб ўрнашган кўчманчи чорвадор туркий этнослар маданияти (кўчманчи халқ-лар маданияти) аралашиб боради. Натижада бир-бирлари билан аралашган қўшма маданият ҳосил бўлади. Туб ерли аҳоли билан кўчманчи қабилалар маданиятининг қўшилиши археологик ашёлар билан ҳам тасдиқланган; археологлар бу маданиятни қанғуй маданияти ёки қовунчи маданияти, деб номлаганлар.

Милодий I—II асрларда Қанғ давлати жуда катта ҳудудга (Зарафшон воҳаси, Қашқадарё, Хоразм, Орол денгизининг жануби-шарқий ва шимолий чўлларидан то Урол тоғ олди минтақаларига эгалик қилар эди. Аммо Қанғ давлатининг асосий ери Сирдарёнинг ўрта оқимларига туташган ҳудудлар (Шош воҳаси, ҳозирги Қозоғистон республикасининг Чимкент ва қисман Жамбул вилоятлари) бўлган. Қанғ давлатининг асосий халқи қанғарлар шу даврларда Мовароуннахр ва Хоразм ерларига бориб ўрнашган ҳам эдилар. Сирдарё ўрта оқимида вужудга келган туркийзабон қанғар этаоси Марказий Осиёда, жумладан Мовароуннахрда илк антик даврларда яшаган

(бактриялик-лар, саклар, тохарлар, сўғдиёналиклар ва бошқ.) халқлар яратган моддий ва маънавий маданиятнинг ворис-лари бўлганлар[^]Шунинг учун бўлса керак, қанғарлар маданиятининг кўп томонлари Мовароуннаҳр аҳолисининг антик даврдаги маданиятига ўхшаб кетган. Айни шу даврларда Ўрта Осиё водий ва воҳаларида яшовчи сўғдиёналиклар ва қанғарларнинг ташқи қиёфаларида Помир—Фарғона антропологик типи тўлиқ шаклланган бўлиши керак.

Милодий III—V асрларда Ўрта Осиёнинг марказий вилоятларига жанубий Сибирдан, Жунғориядан, Шар-қий Туркистондан айрим қабилалар келиб жойлашган. Хионлар (хионийлар), киларий ва эфталий (абдал) этнослари шулар жумласидандир. Бу этник гуруҳларнинг келиб чиқиши ҳалигача тўлиқ ойдинлашмаган. Кида-рийлар, кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича эрон тилли халқлар бўлган. Аммо бизда мавжуд тарихий ман-балар асосида ишонч билан айтиш мумкинки, хионий-лар ва эфталийлар турк тилли халқлар эдилар.

Фойдаланилган адабиёт ва манбалар.

1. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз, Том 7 – Т. Ўзбекистон, 1999
2. Каримов И.А Миллий мафкура келажак асоси // Халқ сўзи, 2000 йил 7 апрел.
3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддас. Тошкент, Ўзбекистон 1995.
4. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.// Мулоқот. журнали, 1998 йил 5-сон.
5. Каримов И.А. Туркистон умумий уйимиз. - Тошкент, 1995.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Тошкент, 1997.
7. Анорбоев А. Қадимги ва ўрта асрларда Ахсикент. «Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона» тўплам.Тошкент-2001
8. Асқаров А. А. Некоторые аспекты изучения этногенеза и этнической истории узбекского народа. (Материалы к этнической истории населения Средней Азии), Ташкент, 1986.;
9. Асқаров А. А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. «Ўзбекистон тарихи» журнали. 2002, №4.;
10. Асқаров А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик масалалари // Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий методологик ёндошувлар, этногенетик ва этник тарих. Республика илмий-назарий семинарии материаллари. Тошкент, 2004. 3-10-б.
11. Асқаров А. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари. "Ўзбекистон тарихи" жур,Т; 2002. N4, Б.57.

12. Бан Гу. Чжан Цян, Ли Гуангли таржимаи ҳоли. Ханнома. Ўримчи-1994, 452 б.
13. Жабборов И..М. Ўзбек халқи этнографияси. Тошкент: Фан. 1964.
14. Занятие и быт народов Средней Азии, М. :Наука, 1971.
15. Исхаков М. География распространения древнетюркских письменных памятников и вопрос этногенеза тюркских народов. Жур. «Тюркология» №1, 2003. Туркистон. С.14.
16. Исхаков М. География распространения древнетюркских письменных памятников и вопросы этногенеза тюркских народов. Жур. «Тюркология» №1, 2003. Туркистон. С.12.
17. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М. Наука, 1976.
18. Қошғарий М. Девону луғотит турк. Тошкент, 1962;-63.
19. Курций Руф. Македониялик Искандар тарихи. VII китоб, IV боб, 26, 27.
20. Матбобоев Б.Х. Ўзбек давлатчилигининг илк босқичларида Фарғона. 35-36 бетлар. Тошкент-2001/
21. Народы Средней Азии и Казахстана//Под ред. С. П Толстова. Изд.АН СССР., т.1-2. М.: 1962-63.
22. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. М., МГУ, 1980.
23. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Тошкент-1996.
24. Си Ма Цян. Фарғона тазкираси. Тарихий хотиралар (“24 тарих” даги Ўрта Осиёга оид материаллар тўплами) . Урумчи- 1989.490 б.
25. Тоҳир Карим Муқаддас Авесто изидан. Чўлпон, Тошкент 2000.
26. Шаниязов К.Ш. Узбеки-карлуки, Ташкент: Фан, 1964,
27. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғарлар. Тошкент, 1990.

28. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Тошкент, Шарқ. 2001.